

ІСТОРІЯ 5 клас

рідного краю

Давні часи

Основні події історії Запорізького краю. Легенди про Хортицю.

Стоянки первісних збиральників та мисливців на території Запорізького краю. Зміни клімату. Кам'яна Могила – унікальна природно-історична пам'ятка Приазов'я.

Скіфські племена. Скіфські кургани. Археологічні знахідки скіфської доби на території нашого краю. Війна скіфів з персами. Велика Скіфія. Кам'янське городище.

Сармати. Легенди про амазонку. Хвилі кочівників (гуни, авари, печеніги). Половецьке панування в приазовському степу. Пам'ятки культури половців.

Анти. Черняхівські племена. Табори слов'ян на берегах Дніпра. Крайська переправа. Протолче. Київські князі на Хортиці. Загибель Святослава на Дніпровських порогах. Битва на річці Калці.

Козацька доба

Природа і населення Дикого поля. Походження і заняття запорозьких козаків. Хортицька Січ. Легенди про Байду – Дмитра Вишневецького.

Я. Новицький, Д. Яворницький – співці козацького краю. Народні легенди про козаків. Характерники. Лист запорожців турецькому султану.

Визвольна війна українського народу за проводом Б. Хмельницького на території нашого краю. Боротьба запорожців проти ворогів українського народу. Легенди про кошового отамана Сірка.

Наш край під час повстання за проводом Кіндрата Булавіна. Знищення Запорозької Січі. Відродження козацьких традицій у Запорізькому краї за умов незалежної України.

Наш край у XVIII – XX ст.

Виникнення Олександрівської фортеці й міста Олександрівська. Васи-лівський замок. Розвиток краю в XIX ст. Німецькі колонії.

Замах на Олександра II в Олександрівську. Революція 1905-1907 рр. в краї. Зміна влади в ході революційних подій 1917-1920 рр.

Махновський рух. Н. Махно.

Плани індустріалізації в Запоріжжі. Дніпробуд. Місто Запоріжжя в 1920-30-ті роки.

Оборона Запоріжжя від німецько-фашистських загарбників. Гітлерівська окупація краю. Рух опору. Нічний штурм Запоріжжя. Звільнення краю. Шанування пам'яті воїнів-визволителів.

Тяжкі наслідки війни в Запорізькому краї. Відродження Запорізького індустріального комплексу. Становище на селі. Голод 1946-1947 рр. Відбудова міста Запоріжжя.

Слава землі Запорізької

Природа Запорізького краю сьогодні. Автомобільна столиця України. Промислові підприємства краю. Розвиток культури й освіти. Спортивна слава Запоріжжя.

Екскурсія старим Олександрівськом.

“Мала батьківщина” – рідне місто, село.

ЗМІСТ

Слово до учня.....	3
ДАВНІ ЧАСИ.....	5
Урок 1 Легендарний край.....	5
Урок 2 Перші люди на берегах Дніпра.....	11
Урок 3 Скіфська столиця на запорізькій землі.....	17
Урок 4 Войовничі кочівники.....	24
Урок 5 Давні слов'яни.....	29
КОЗАЦЬКА ДОБА	
Урок 6 Лицарі української землі.....	36
Урок 7 Козацька слава (легенди про запорожців).....	42
Урок 8 Запорожжя проти гнобителів.....	49
НАШ КРАЙ у XVIII – XX ст.	
Урок 9 Олександрівськ – місто і фортеця.....	56
Урок 10 Революційна хвиля.....	64
Урок 11 Махновська вольниця.....	71
Урок 12 Індустріальний штурм.....	78
Урок 13 Війна на запорізькій землі.....	84
Урок 14 Подвиг відродження.....	92
СЛАВА ЗЕМЛІ ЗАПОРІЗЬКОЇ	
Урок 15 Слава землі запорізької.....	98
Урок 16 Запоріжжя вчора й сьогодні.....	106
Урок 17 Любіть Батьківщину. Заключне слово.....	115
Програма до курсу ІСТОРІЯ РІДНОГО КРАЮ. 5 клас.....	120
Список літератури.....	121

Слово до учня

Перед тобою – підручник з історії рідного краю. З нього ти дізнаєшся про важливі моменти історії землі, на якій ти живеш.

У кожної людини є мати. І в кожній людині є материнська земля – та, де вона народилася і живе. Це – маленьке село чи велике місто, це – наша мала Батьківщина. Вона є частиною нашої великої Батьківщини – України.

Святе для кожної людини – її батьки. Святе для кожної людини – її Батьківщина. Вивчати історію своєї Батьківщини не тільки важливо, але й дуже цікаво. Головне завдання цієї книжки, перш за все – викликати інтерес до багатющої історії нашого рідного краю, почуття гордості за видатних людей, що прославили запорізьку землю.

Звичайно, у невеликій за обсягом книзі неможливо висвітити всі події історії від сивої давнини до сьогодення. Тому основна увага в цьому підручнику зосереджена на окремих важливих, цікавих подіях – тих, що найбільш яскраво ілюструють хід історії в нашому краї. Щодо повного, систематичного курсу історії рідного краю, то він вивчатиметься, починаючи з 7-го класу загальноосвітньої школи. Цікаві підручники для 7–9 класів ще чекають на тебе.

А зараз разом з підручником для 5 класу ти починаєш захоплюючу подорож в історію рідної землі. Інколи ця історія викладена як казка, інколи – як легенда. Бо Запорізький край оповитий легендами. Тобі, запоріжцю, є чим пишатися.

Ф.Г. Турченко, науковий редактор

Інформація для вчителя

Програма курсу історії рідного краю в 5-му класі подана в кінці цього підручника. Курс історії рідного краю викладатиметься поряд із початковим курсом історії України.

Основний текст підручника складається з розділів, уроків (параграфів) та окремих пунктів. Для того, щоб текст сприймався легше, порізнному виділяються його окремі фрагменти.

Курсивом виділені назви сучасних населених пунктів, де були зроблені історичні знахідки. Найважливіші назви племен, народів, країн, географічні назви, а також імена історичних діячів і дати виділені **жирним шрифтом**. Курсивом позначені важливі фрагменти тексту, висновки.

Особливим шрифтом набрані тексти історичних документів, легенди, цікаві історії, що яскраво ілюструють матеріал підручника.

Для допитливих

Для тих, кого особливо цікавить історія, у підручнику вміщено додатковий матеріал, особливі завдання.

У кінці кожного параграфу є питання і завдання, які допоможуть повторити те, про що йдеться в підручнику, звернути увагу на найголовніше в тексті параграфу.

Автор буде вдячний за пропозиції щодо вдосконалення підручника, надіслані на адресу редакції.

І.Я. Щупак

ДАВНІ ЧАСИ

УРОК **Легендарний край**

1. Деякі сторінки історії (вступне слово)

Славен Запорізький край. Знають його і в Україні, і далеко за її межами. Славне сьогоднішня нашого краю, славна його історія.

Родючі степи, повноводний Дніпро, багата природа здавна приваблювали людей. Ще тисячу років тому жили тут добрі хлібороби та скотарі, вправні воїни – скіфи. Тут, у нашому краї, заснували вони свою столицю – **Кам'янське городище**. До теперішніх часів зберігала запорізька земля нечувані скіфські скарби, поховані в курганах.

Минули століття. Дніпром, що тоді іменувався Борисфен, спускалися в човнах загони відважних руських воїнів. Вони йшли походами на Візантію та прикаспійські держави, поширювали військову славу слов'янських ратників. Саме тут, біля Дніпровських порогів, загинув у нерівному бою разом з невеликою дружиною великий князь-воїн **Святослав**.

Минає час. На території нашого краю з'являються страшні завойовники – монголо-татари, що випробували міць слов'янських воїнів у битві на Калці. Постає та занепадає монгольська держава. Через ковилові степи пронеслися ногайські табуни коней...

Але найгучнішу славу Запоріжжю принесли народні лицарі – запорозькі козаки. **Хортицька Січ** стала колискою справжніх героїв України, що виборювали її волю.

Трагедія руйнування Січі не припинила ходу історії. **Олександрівська фортеця**, а потім місто **Олександрівськ** відкрили нову сторінку історії нашого краю. Писали її працьовиті люди – українці та росіяни, німці та болгари, білоруси та греки, євреї та татари.

На початку буремного ХХ століття наш край часто ставав полем бою. Тут крокували українські полки та червоноармійські загони, проносилися вершники Повстанської армії батьки Махна. Невелике селище **Гуляйполе** було столицею махновської вольниці.

Нове місто Запоріжжя, як стали з 1921 року називати

Мальовничий куточок Хортиці (фото І. Щупака)

Вид на Дніпрогес з о. Хортиці (фото І. Щупака)

Олександрівськ, стало центром величезної будівельної площадки Радянської України. Красень Дніпрогес надовго став символом індустріального Запоріжжя.

Перегортаючи наступні сторінки історії нашого краю, ви дізнаєтесь про нові успіхи наших земляків і тяжкі випробування, що випали на їхню долю. У страшній війні, що вирувала на берегах Дніпра, подвиг здійснили запорізькі школяри-розвідники. Юні герої загинули, але завдали великої шкоди німецько-фашистським загарбникам. А нічний штурм Запоріжжя в жовтні 1943 року став для радянських військ генеральною репетицією нічного штурму Берліна в травні 1945-го.

Справжнє диво створили запоріжці, відродивши за лічені роки вщерть зруйновані заводи і фабрики. Поруч із *Запоріжжям*, великим обласним центром України, гордістю нашого краю є й інші міста та села. Це *Бердянськ* – місто-курорт, місто-трудівник, морські ворота України на Азові. Це *Мелітополь* – місто черешневих садів і могутніх машин. Мелітопольські двигуни працюють у відомих всім автомобілях “Запорожець” і “Таврія”, а солодкі кавуни Мелітопольщини – чи не найкращі в Україні. Залізоносне *Дніпрорудне* та хлібне *Приазов'я*, *Василівський* казковий замок і атомна сила *Енергодара* – все це наш рідний Запорізький край.

2. Легенди острова Хортиця

Запорізький край овіяний легендами та казковими історіями.

Чи не найцікавіші з них пов'язані з перлиною нашої землі – **островом Хортиця**.

Досі невідомо точно, звідки походить ця назва. За однією версією, вона походить від слова “хорт”, що означало вовка, або від імені язичницького бога сонця Хорса, який був покровителем вовків. Справді, у степу навколо Хортиці було безліч вовків.

За іншою версією, назва Хортиця пов'язана з тюркським словом “орта” – “середній” (острів знаходиться між двома протоками) або з грецьким словом “хортос” – “природна фортеця”.

Для допитливих

Запорізький краєзнавець Ю. Вілінов висловив думку про можливість походження назви “Хортиця” від латинського слова “Hortus” (“хортус”), що означає сад або зелений парк.

Втім, будь-яка з цих версій підходить до назви квітучого зеленого острова.

Цей найбільший на Дніпрі острів описав ще славнозвісний Геродот – давньогрецький учений-історик. Тут, біля Дніпровських порогів, були північні кордони відомого грекам світу.

Це треба запам'ятати

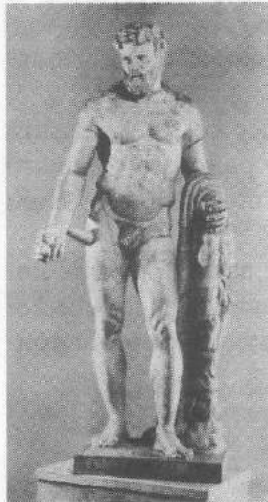
Пороги – горні породи, невеликі острови та камені, що виходять на поверхню річки. Пороги завжди були великою небезпекою для тих, хто мандрував річкою.

За Геродотом, великий грецький героєм Геракл після здійснення багатьох подвигів прийшов у причорноморський степ. Одного разу, коли він перечекував негоду, кудись зникли його коні.

Довго шукав Геракл своїх коней, аж поки не дістався до Хортиці. Тут, у Змієвій печері, біля скелі Верхня Голова він зустрів прекрасну **Напівдіву-напівзмію**. Вона зізналася, що викрала коней героя і згодна їх віддати лише в тому разі, якщо

Дніпровські пороги

Геракл

Геракл погодиться стати батьком її дітей.

Геракл змушений був погодитися, і став він жити з жінкою в її печері.

Під час розставання Діва-Змія запитала в елліна, що їй робити з трьома синами Геракла.

Тоді грецький герой зняв свій надзвичайно тугий лук, хитроумно пов'язаний пояс і передав їх жінці зі словами: "Коли побачиш, що сини стали дорослими, – подивися, хто з них зможе натягнути лук і підперезатися поясом ось так, того залишай тут, а інших відправ на чужину".

Так і зробила Діва-Змія. Жоден з двох її старших синів – ні Агатірс, ні Гелон – не зміг повністю виконати завдання. Один з них мав могутню силу і зміг натягнути лук, але не впорався з поясом. Другий збагнув, як підперезатися поясом, – але не зміг натягнути лук. Тому вигнала їх мати з країни.

А молодший син, **Скіф**, єдиний зумів виконати завдання Геракла. Маючи силу, він натягнув лук, розумом дійшов, як підперезатися поясом героя.

Так Скіф, за легендою, став на берегах Хортиці родоначальником усіх скіфських царів.

Про історію його нащадків ти прочитаєш у наступному уроці.

3. Коштовні камені

На Хортиці є чимало коштовного каміння. Це не смарагди чи діаманти, а, наприклад... граніт. Так, граніт, але незвичайний. Деякі камені, за даними дослідників, мають вік до 1 мільярда 800 мільйонів років! Таке число навіть збагнути важко. Саме життя на нашій планеті з'явилося десь 4 мільярди років тому, і хортицькі граніти були німими свідками перших кроків життя на Землі. Подібне каміння є лише в одному місці на Земній кулі – у далекій Арізонській пустелі, в Америці.

Досить відомими на Запоріжжі є загадкові “чорні камені”, які зустрічаються в кількох куточках Хортиці. Деякі з цих каменів – величезні, завдовжки кілька метрів, а інші – менше метра.

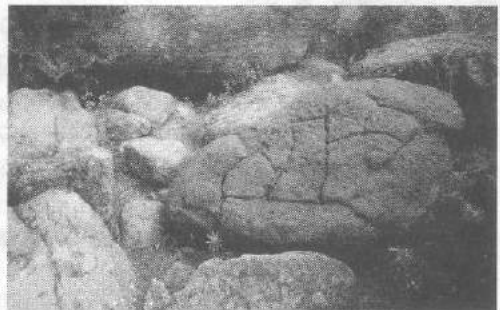
Хортицькі граніти (фото І. Щупака)

Ці “чорні камені” відрізняються від іншого каміння не тільки насиченим чорним кольором, але й своєю історією та своїми дивними якостями. *По-перше*, досі невідомо, звідки вони потрапили на наш дніпровський острів. Геологи кажуть, що це не “рідне” нашій землі каміння, і за походженням “чорні камені” (вони належать до *габроїдів*, або *чорних піщаників*) мають своїх “родичів” далеко на півночі, аж на Кольському півострові в Росії.

Як же вони опинилися тут? Можливо, спочатку їх ніс останній льодовик – його найпівденніший язик дійшов до району сучасного Дніпропетровська. Згодом, коли льодовик танув, шалена сила води притягнула “чорні камені” аж до острова.

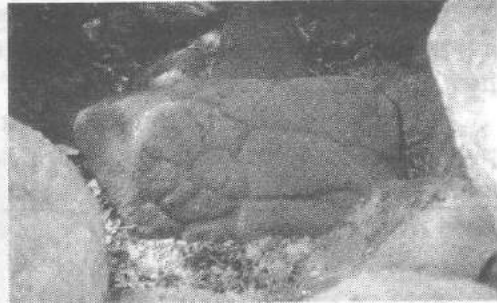
По-друге, “чорні камені” завжди тепліші, ніж звичайні кам'яні брили. За легендами, саме на цих каменях запорозькі козаки, як колись казали, “вигрівали рани”. Не медичні препарати, а камені сприяли тому, що загоювалися рани у славних воїнів.

Але ці камені можуть і покарати. Старожили розповідають, що спроби відколоти від цих священних каменів хоча б невеликі шматки “на сувеніри” закінчуються трагічно і для самих шкідників, що це робили, і навіть для їхніх родин. Природа мстить за злочини проти неї...

Чорний камінь (фото І. Щупака)

На одному з “чорних каменів”, що має вагу біля 5 тонн, можна побачити загадковий малюнок, видовбаний давніми людьми. Найбільше цей малюнок схожий на рибу. Але дехто з дослідників вбачає тут карту-схему острова Хортиця.

Барельєф жінки (фото І. Щупака)

Інший “чорний камінь”, що раніше лежав поблизу самого Дніпра, є чудово висіченою напівскульптурою-напівбарельєфом. Зображує він жінку з зачіскою, що нагадує корону, в якій можна побачити щось схоже на змії.

Можливо, це й є та сама, відома за міфами стародавніх греків Медуза Горгона, від погляду якої люди перетворювалися на камінь? До речі, ноги від висіченої фігури чи то відбиті, чи то... мали доповнюватися іншим матеріалом, наприклад – сумішшю глини та мулу, як це досить часто робили в давнину. Тоді ноги цієї міфічної жінки могли виглядати як дві довгі струнки змії. Може, саме тому струнких довгоногих красунь називали змієногими?

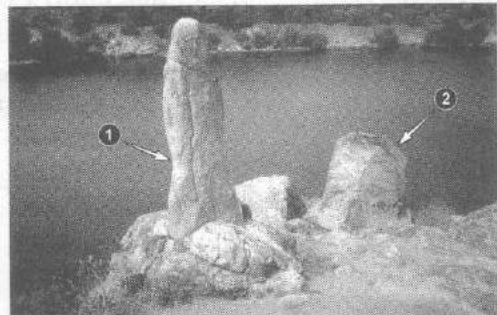
Це треба запам'ятати

Ідол – це зображення, предмет, якому поклонялися люди, що вірили в його надприродну силу.

Є на Хортиці і більш “молоді” кам'яні творіння. Наприклад, висіченому кам'яному ідолу (позначений на ілюстрації цифрою 1), ймовірно, лише трішечки більше... тисячі років! Нам невідомо, які люди вклонялися цьому ідолові, які жертви приносили йому.

Поруч з фігурою стародавнього божества ми бачимо камінь незвичайної форми (позначений на ілюстрації цифрою 2). Цей камінь дуже нагадує висічене ложе для людини. Але для того, щоб людина зручно розташувалася на ньому, її зріст мав би становити більше 1,8 метра. Тоді зручно лягають у впадини ноги, зручно лягає голова, і людина може дивитися в небо. Може, праві деякі краєзнавці, які кажуть, що з цього місця стародавні жерці спілкувалися зі своїми богами, з космосом.

Такими є лише деякі з чудес Хортиці. Ви і зараз можете по-

Ідол (позначений цифрою 1) та “ложе” (позначене цифрою 2) (фото І. Щупака)

бачити на казковому острові ці насправді коштовні камені, загадкові скульптури та барельєфи. Ви можете стати екскурсоводом і охоронцем цих стародавніх пам'яток.

Безглузді написи, псування їх накличе на вандалів чи то кару стародавніх богів, чи ваш гнів. Бо ви, мешканці Запорізького краю, – хазяї цієї землі.

Для допитливих

Вандали – германські племена, які в V столітті захопили та пограбували Рим. При цьому вони безглуздо знищили безцінні пам'ятки культури.

ПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Назви найвидатніші події історії нашого краю.
2. Звідки походить назва острова Хортиця?
3. Яка легенда про Геракла пов'язана з Хортицею?
4. Що ти знаєш про “чорні камені” Хортиці?
5. Чому треба берегти пам'ятки природи та культури?

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

1. Дай пояснення словам: пороги, ідол, вандали.
2. Як ти вважаєш, про що могли “говорити” стародавні жерці зі своїми богами, з космосом?

ПРАКТИЧНЕ ЗАВДАННЯ

Організуйте разом з учителем похід до природних, культурно-історичних пам'яток біля вашого міста, села. Очистіть від сміття хоча б невеличку площу землі біля пам'ятки.

Перші люди на берегах Дніпра

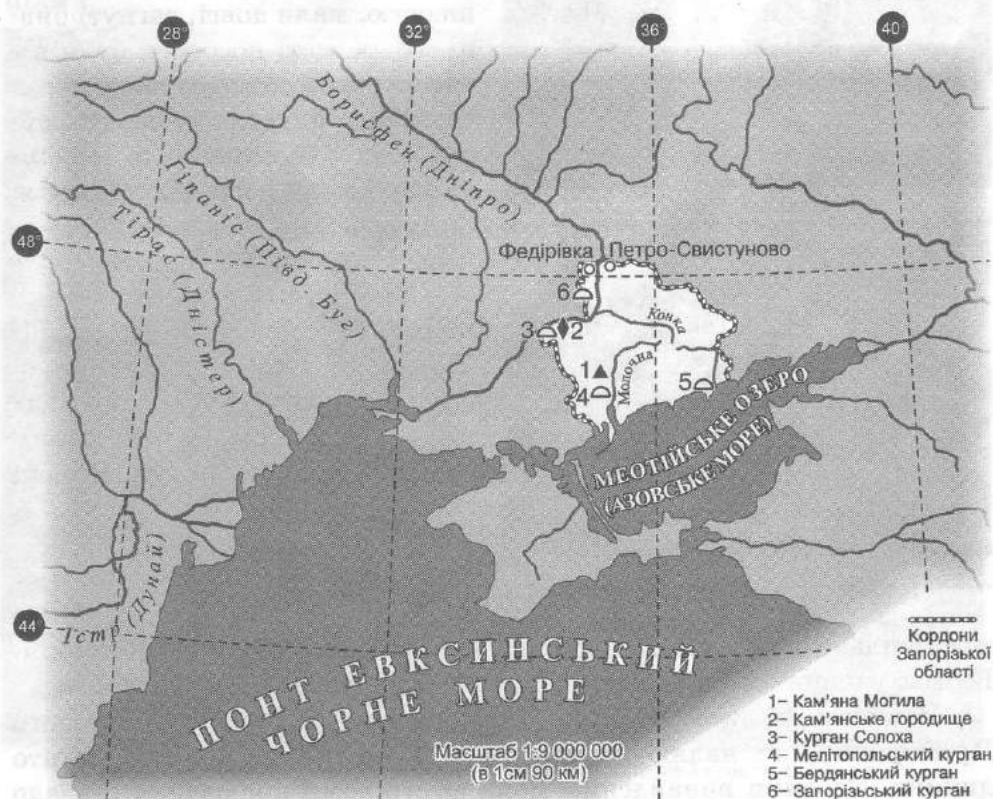
1. Мисливці на мамонтів

На думку вчених, перші люди виділилися зі світу тварин приблизно 2,6 мільйони років тому. Як це сталося, ти дізнаєшся під час вивчення історії стародавнього світу в шостому класі. З того ж курсу тобі стане відомо про батьківщину людства – Східну Африку. Звідти люди розселилися по всьому світу.

На території сучасної України перші люди з'явилися десь близько 1 мільйона років тому. Приблизно за **150 тисяч років до нас** з'явилися стоянки (поселення) первісних мисливців і збирачів на території нашого краю – в Північному Причорномор'ї.

Такі стоянки знаходилися в районі *Павло-Кічкаса сучасного Запоріжжя*, на околиці села Федірівка Запорізького району та біля скелі Орел поблизу села *Петро-Свистунове Вільнянського району*. Тут ар-

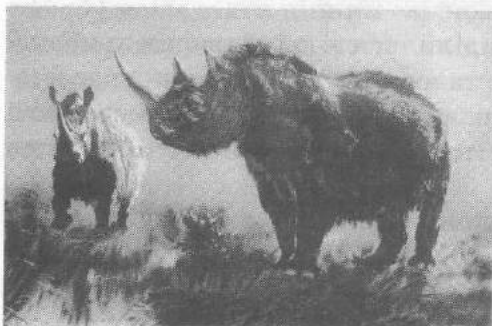
ПІВНІЧНЕ ПРИЧОРНОМОР'Я

хеологи знайшли різноманітні знаряддя праці з кременю: скребла, ножевидні пластини, проколки для зшивання шкір тощо.

Це треба запам'ятати

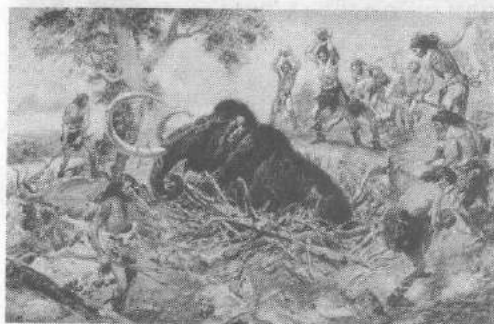
Археологи – це вчені, історики, які розшукують, розкопують і вивчають давні речі, споруди.

Шерстисті носороги

Великорогий олень

Полювання на мамонта

У ті часи клімат у нашому краї був значно суворіший, ніж зараз. Велетенський льодовик білим панцером вкривав землю від Північного Льодовитого океану до території України. Крига була висотою два кілометри і, наступаючи, знищувала все живе. Один з “язиків” цього льодовика зупинився десь в 70–100 кілометрах від сучасного міста Запоріжжя.

Степ на південь від льодовика перетворився на холодну тундру. Тут жили величезні тварини. Мамонти були вкриті густою шерстю, мали довгі, загнуті бивні. Шерстисті носороги були озброєні рогом до метра завдовжки. Бізони нагадували сучасних зубрів, але були більшими. Північні олені мали роги, відстань між кінцями яких сягала 3-х метрів, а вага – 37-ми кілограмів!

Саме на цих великих тварин полювали відважні мисливці. Тільки спільні зусилля приносили їм успіх. Разом вони могли протистояти навіть таким страшним хижакам, як печерні ведмеді та леви.

2. Від кременю до бронзи

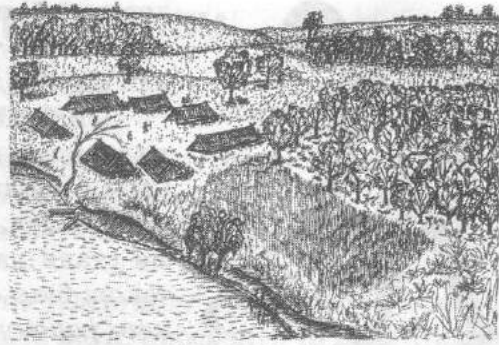
Приблизно 10–8 тисяч років

тому сильне потепління призвело до відступу льодовика на північ. Клімат у наших місцях різко змінився та наблизився до сучасного.

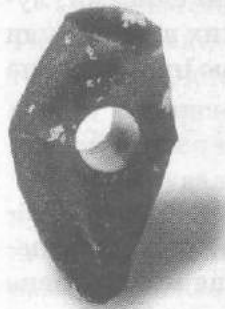
Зникають великі тварини. Замість них у степах Північного Причорномор'я з'являються дикі коні, кози та інші копитні, багато дичини. Завдяки винайденню лука зі стрілами полювання ставало

більш результативним. Людина приручила собаку, а згодом – свиню та бика. Людина стала менш залежною від природних умов і більш широко розселилася по Причорноморському степу.

Поселення цих часів розташовувалися приблизно в тих місцях, що і за тисячоліття до того. Вчені знайшли й нові місця стоянок людей – наприклад, біля сіл Терпіння, Семенівка Мелітопольського району.

Давнє поселення
(реконструкцію виконано в археологічній лабораторії
Запорізького національного університету)

У кургані біля села Виноградне Токмацького району знайшли таку добре оброблену кам'яну сокиру

На території одного з таких поселень учені розкопали залишки п'яти жител з вогнищами, біля 8 тисяч кременів, з яких виготовлялися знаряддя праці. Тут знайшли і півтори сотні готових знарядь – скребків, різців, мініатюрних вставок до стріл.

Люди продовжували займатися рибальством. Вони використовували риболовні гачки з кісті. У Дніпрі та інших річках було багато рибин завдовжки більше метра, і для її добування використовували гарпуни. Ними рибалки вправно простромлювали великих рибин, стоячи в човнах чи просто у воді.

Гарпуни для рибальства

Проїшло ще кілька тисяч років, і люди перейшли до нових занять – скотарства та мотичного землеробства. Винахід глиняного посуду дещо покращив побут людей. Їх поселення поширилися на дніпровські острови, басейн річки Молочної.

З відкриттям способів добування та обробки металів – спочатку міді, а потім бронзи – створюються більш досконалі знаряддя праці.

Для допитливих

Бронза – це сплав міді з оловом, свинцем чи іншими речовинами. На відміну від міді, вироби з бронзи набагато твердіші. Бронзовою сокирою набагато легше, ніж кам'яною, обробляти дерево.

Замість мотики в сільському господарстві стали використовувати рало. За тяглову силу були воли.

Більш продуктивне господарство призвело до значного росту населення. У цей час, добу бронзи, на території нашого краю вчені нара-

Жінка з мотикою

ховують більше 120 селищ. Досить густо були заселені не тільки долини річок, але й степовий простір.

Найцікавіші пам'ятки доби міді-бронзи були знайдені на дніпровських островах *Середній Стіг, Стрільча Скеля, Дурна Скеля* біля міста *Запоріжжя, на Хортиці*. *Середньостогівськими* стали називати племена, що жили тут, а також біля сіл *Петро-Свистунове Вільнянського району, Благовіщенка Кам'янсько-Дніпровського району, Новоданилівка Оріхівського району* та в інших місцях.

Саме *середньостогівські племена* першими в Європі одомашнили коня та використовували його для їзди верхи. Озброєні списами, луком і бойовими молотами вершники середньостогівських племен були грізною силою. Вони витіснили з території нашого краю інші племена та протягом багатьох століть панували на цих землях.

3. Кам'яна Могила

У приазовському степу, у долині річки Молочної, поблизу Мелітополя, здалека видно жовтий острів. Він складений з примхливо нагромаджених велетенських кам'яних брил. У народі це місце здавна називають **Кам'яною Могилою**.

Кам'яна Могила

Багато легенд складено про цей витвір природи. Одна з них, записана Б.Д. Михайловим, розповідає про богатиря **Богура**, який чимось завинив перед Аллахом.

Для допитливих

Аллах – Бог у мусульман. Мусульманами (або послідовниками ісламу) є сьогодні араби, татари, перси та інші народи світу.

Покаравши Богура, Аллах наказав йому вирвати голими руками каміння з гори і скласти з нього на березі річки Молочної величезний пагорб. Він мав бути таким високим, щоб з нього в усі боки було видно степ.

Виконуючи волю Аллаха, Богур рвав з гори величезні камені, переносив їх та складав один на один. Але для того, щоб скоріше закінчити важку роботу, він вдався до хитрощів: складав каміння нещільно, на відстані.

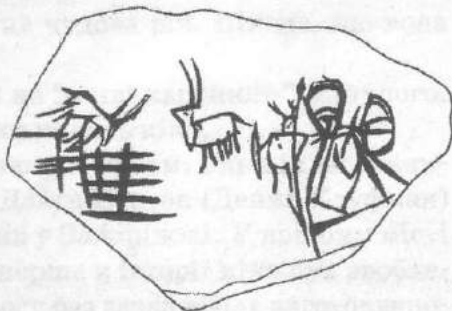
Більше половини роботи було вже виконано, коли Богур, що тягнув чергову брилу, оступився. Він провалився в щілини, що сам залишив між камінням, і застряв. Не зміг звільнитися богатир з кам'яної пастки і помер там від голоду. Така кара спіткала його за бажання ввести в оману Аллаха.

Аллах наказав вітру засипати піском усі щілини і поховати тіло Богура, кістки якого і понині знаходяться там. Місце це дістало назву **Камінь-гора**.

Це – легенда. А насправді Кам'яна Могила – це унікальна геологічна пам'ятка. Вона виникла завдяки **Сарматському морю**, що було тут у найдавніші часи, та пустелі, яка утворилася після відступу моря. Червона й бура глина, що з'явилася, містила залізо й марганець. Поступово виник могутній кам'яний щит. А вода, вітер і час довершили справу: щит розколовся, а його уламки сповзли по піску. Так серед різнотравного степу виник кам'яний пагорб з гротами та печерами.

Дивний кам'яний пагорб в безкрайньому степу здавна привертав до себе увагу людей. У печерах і гротах вони відправляли свої релігійні обряди, звертаючись до богів з проханнями про вдале полювання та захист від стихійного лиха. Печери Кам'яної Могили стали й унікальною картинною галереєю людей, що тут жили протягом майже трьох тисячоліть, починаючи з другого тисячоліття до нашої ери.

Відомим дослідником цієї природно-історичної пам'ятки є наш земляк **Б.Д. Михайлов**. У гротах і печерах він знайшов загадкові знаки – письмена та малюнки, зроблені стародавніми людьми. Тут і зображення звірів – мамонтів, птаха, бізона, биків, коней, оленя, і людей – стрільця з луком, жінки. Первісні художники передавали своє уявлення про світ, зображували сцени

Кам'яна Могила, печера Кози.
Сцена полювання на диких кіз

поклоніння тваринам. Деякі малюнки (наприклад, мисливця на кіз) ілюстрували господарську діяльність людей.

Б.Д. Михайлов знайшов також первісні скульптури – кам'яні статуї печерного лева, риби, голови людини тощо.

Усі ці унікальні знахідки свідчать, що первісне мистецтво відображало шанування людиною тваринного світу, поклоніння могутній природі. Подібні малюнки, скульптури знайдені вченими в Західній Європі, на Уралі та в Сибіру.

ПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Коли з'явилися перші люди на території нашого краю?
2. Покажи на карті територію Північного Причорномор'я.
3. Розкажи про природу та життя людей у період обледеніння.
4. Які нові заняття, нові винаходи найбільше змінили життя людей 10–6 тисяч років тому?
5. Яку тварину люди на території нашого краю приручили першими у Європі?
6. Розкажи легенду про утворення Кам'яної Могили. Як вона виникла насправді?
7. Кого зображували первісні художники та скульптори?

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

1. Де вчені знайшли стоянки первісних людей на території нашого краю?
2. Як змінило життя людей відкриття засобу добування та обробки металів?
3. Як ти думаєш, чому після винаходу мідних знарядь праці люди продовжували використовувати кам'яні, зокрема – сокири?
4. Як ти вважаєш, чому первісні люди робили малюнки, скульптури предметів і явищ оточуючого світу?

1. Скіфські племена

Ти вже знаєш грецьку легенду про походження скіфів – нащадків сина Геракла. Могутні, працьовиті та войовничі скіфські племена прийшли на територію Північного Причорномор'я з Азії приблизно 2800 років тому. Тут вони підкорили місцеві племена.

Грецький історик Геродот писав про чотири головні скіфські племена: царських скіфів, скіфів-кочівників, скіфів-землеробів і скіфів-орачів. Досі точно невідомо, що означала назва “царські скіфи” та чим відрізняються скіфи-землероби від скіфів-орачів. Деякі вчені вважають, що останні – це назви племен, які були предками слов'ян.

Для допитливих

Українське слово “орачі” походить від слова “горнути” (тобто “горнути землю”). Тоді можна пояснити назву племінного об'єднання слов'ян Артанія, що виникла значно пізніше. Артанія – те ж, що Оратанія, тобто країна тих, хто береться орати землю.

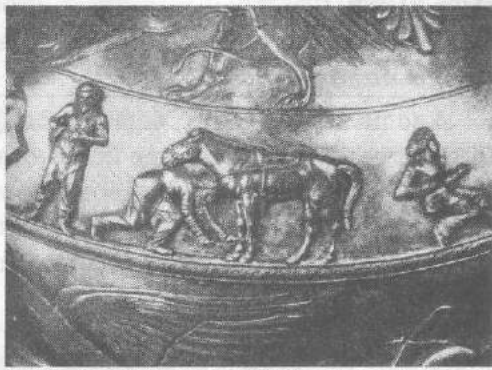
Щодо “царських скіфів”, то є думка, що це скіфська знать, яка складалася з найбагатших і найвпливовіших представників усіх скіфських племен. Інші історики вважають, що царські скіфи – це найбагатше зі скіфських племен.

Скіфи-скотарі кочували разом зі своїми отарами і табунами на північ або на південь, у залежності від пори року. Жили скіфи у великих *повстяних кибитках*,

до яких впрягали інколи по декілька пар волів. У цих кибитках жили жінки, діти та старі. Чоловіки все життя проводили на коні. Кінь був улюбленою твариною скіфів.

Юнак-скіф доїть вівцю (деталь золоті пекторалі – нагрудної прикраси з кургану Товста Могила)

Скіф з конем (деталь срібної скіфської амфори з кургану Чортотлик)

Сотні великих і малих кибиток скіфи використовували не тільки як житло, а ще й як майстерні, комори. У спостерігача могло скластися враження, що степом рухається ціле місто на колесах.

Скіфський воїн
(реконструкція Д.Шевчука)

Скіфи були вправними воїнами. У бою вони використовували короткі мечі, кинджали, піки, бойові сокири, пращі тощо. Особливу славу в стародавньому світі мав лук, що дістався скіфам, за легендами, від самого Геракла. За дальністю пострілу та влучністю скіфський лук вважався найкращим у світі.

Скіфи мали також засоби захисту – щити, обладунок, бойові пояси та шоломи, що склалися зі шкіряної основи та накладених на неї металевих лусок. Саме разом зі скіфами на території нашого краю утвердився залізний вік.

До речі, в Музеї історії запорозького козацтва, що на острові Хортиця, можна наочно побачити спорядження й озброєння знатного скіфського воїна. Наукову реконструкцію цього озброєння виконав художник-реставратор Л. Парусников.

Для допитливих

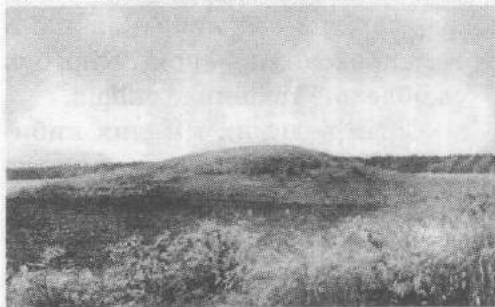
Реконструкція – це відновлення якоїсь речі в тому вигляді, який вона мала колись.

Але як ми сьогодні, через тисячу років, можемо дізнатися про зовнішній вигляд скіфів, про їхні заняття?

Зрозуміло, що деякі відомості дають нам твори стародавніх істориків. Але найбагатші джерела для сучасних учених, найцінніші казкові скарби ховають у собі дивні пам'ятки сивої давнини – скіфські кургани.

2. Скіфські кургани

Скіфські кургани – це справжні рукотворні гори серед рівного степу. Скіфи насипали їх, коли ховали своїх вождів, царів.

Скіфський курган
(фото С. Андрух, Г. Тошева)

До поховання скіфи клали предмети побуту, одяг, зброю – те, що могло стати в нагоді людині, за релігійними уявленнями, у потойбічному житті. Інколи разом з цими предметами вчені знаходять кістки коней і навіть людей, яких вбивали та ховали разом зі своїм господарем.

Одним з найвідоміших у світі скіфських курганів є курган Товста Могила, що на Дніпропетровщині, де знайшли знамениту *золоту пектораль*. Ця *нагрудна прикраса* надзвичайно тонкої роботи донесла до нас зображення реальних і фантастичних рослин і тварин, а головне – скіфів за різними господарськими заняттями.

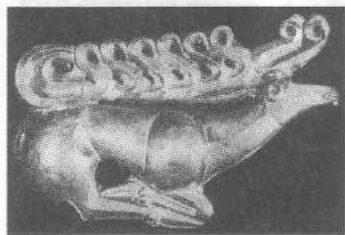
Незліченні багатства дійшли до нас і зі скіфських курганів, розташованих *на території Запорізької області*. Чи не найвідоміша із знахідок – золотий *гребінь* з кургану *Солоха*, який розкопано біля села *Велика Знам'янка Кам'янсько-Дніпровського району*.

Стародавній майстер дуже точно відобразив озброєння та зовнішній вигляд двох піших скіфських воїнів і вершника. Ми можемо побачити навіть риси обличчя скіфів. Художник зміг передати рух, динаміку військової сугутки.

Скіфському мистецтву взагалі притаманна майстерна передача руху. Олені, леви, казкові тварини наче застигають перед нами в бігу, у стрибку. Це дало змогу вченим говорити про

особливий *скіфський "звіриний стиль" у мистецтві*.

Широко відомі скарби *Мелітопольського кургану*. Серед його багатств є чудовий горит – *футляр для лука і стріл з дерева та шкіри*, оббитий золотом. Тут ми бачимо рельєфне зображення сцен битви тварин, а також рослинних візерунків і міфологічних

Золота фігурка оленя, що біжить

сюжетів, пов'язаних з окремими епізодами з життя давньогрецького героя Ахілла.

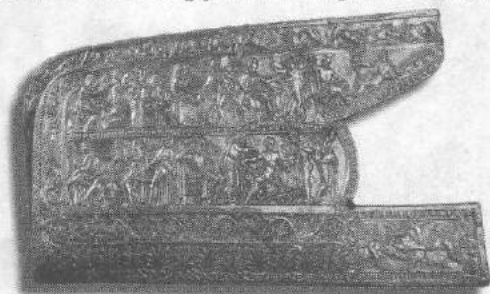
Чудову срібну чашу з позолотою було знайдено в знаменитому кургані *Гайманова Могила* біля села *Балки Василівського району*. Ми бачимо двох людей з виразними обличчями, цікаві

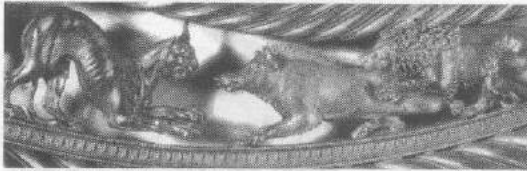
Золота пектораль зі скіфського кургану Товста Могила

Золотий гребінь зі скіфського кургану Солоха

Золотий горит з Мелітопольського кургану

Сцена нападу лева та леопарда на дикого кабана
(фрагмент пекторалі)

Сцена битви коня з фантастичними тваринами
грифонами – напівлевами, напіворлами (фрагмент
пекторалі)

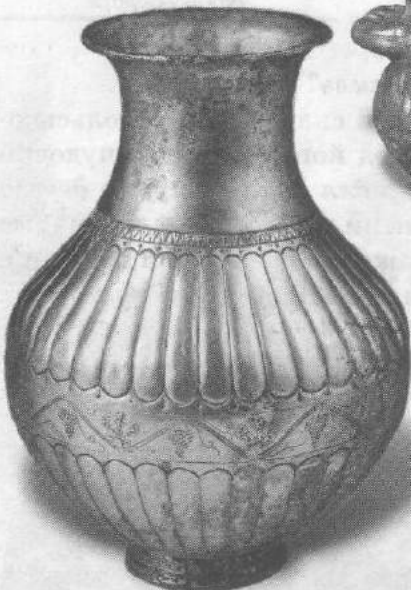
деталі їхнього одягу, зброю та інші речі. Подібного сюжету немає в жодній зі скіфських пам'яток.

Зрозуміло, що в невеликій книзі не вистачить місця згадати всі коштовності зі скіфських скарбів, знайдених у запорізькій землі: і витончений срібний келих з того ж кургану Гайманова Могила, і *ритон* – посудину, ріг для пиття з кургану біля села Велика Знам'янка.

У кургані біля села Велика Білозерка Кам'янсько-Дніпровського району знайшли

залізний меч з золотим окуттям руків'я та піхв. На рельєфі піхв ми бачимо майстерно зображену голову кабана, сцену битви між оленем, грифоном і левом. Такі парадні скіфські мечі виготовляли, вірогідно, на Боспорі. Цікаво було б дізнатися історію того, як цей меч опинився в наших місцях...

Скіфи мали тісні зв'язки з грецькими містами-державами в Північному Причорномор'ї. Скіфи продавали грекам рабів, хліб, шкіру,

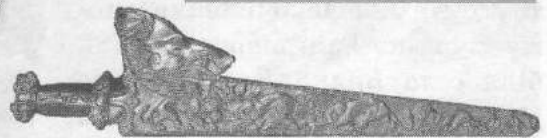
Срібний келих з кургану Гайманова
Могила

Срібна чаша з кургану
Гайманова Могила

Реконструкція ритону з кургану
біля села Велика Знам'янка

Меч з кургану біля села Велика Білозерка

солону рибу, а купували дорогоцінну зброю, розписаний глиняний і металевий (з золота й срібла) посуд, тканини, вино, оливкову олію тощо. Ймовірно, деякі скіфи жили в грецьких містах.

Вчені вважають, що більшість витончених творів мистецтва були виготовлені в грецьких містах-державках, розташованих поблизу Скіфії на чорноморському узбережжі. Однак, щоб створити ці шедеври мистецтва або витончені предмети побуту, майстри (чи греки, чи скіфи) мали досконало знати життя, побут і звичаї скіфів.

Скарби скіфських курганів є свідками великої майстерності та художнього смаку давніх майстрів. Кургани – це пам'ятки величчя народу, що жив на території нашого краю.

3. Війна з персами

У 514 році до нашої ери – це дві з половиною тисячі років тому – скіфи зазнали нападу з боку могутнього ворога. Перський цар Дарій на чолі величезного війська вторгся в причорноморський степ.

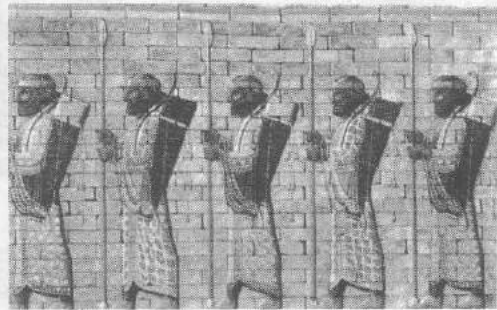
Сили були нерівні, скіфи не могли вступити у відкритий бій з найбільшою армією тогочасного світу. Вони кидали свої поля, садили на візки старих, жінок і дітей і відходили вглиб своєї країни, на територію сучасної Запорізької області.

Заманюючи персів, скіфи використовували *“тактику випаленої землі”*. Вони підпалювали ще не зжату пшеницю, проганяли стада худоби по зелених городах, засипали чи забруднювали колодязі з водою. Тобто нищили все, що можна знищити, щоб не залишити ворогу жодної жменьки зерна, жодної цибулини.

Скіфи застосовували також *партизанські способи ведення війни*: скіфська кіннота постійно нападала на окремі загони персів і, знищивши їх, стрімко зникала в безкрайому степу.

Знесилені спрагою та нестачею їжі, втрачаючи все більше воїнів від скіфських стріл, перси вирішили вступити в переговори. Вони вимагали від скіфів або прийняти відкритий великий бій, або підкоритися “царю царів” – Дарію.

У відповідь скіфи надіслали Дарію дивні подарунки – корзину, де були птах, миша, жаба та п'ять стріл. Це означало:

Перські воїни

”Якщо ви, перси, не відлетите до небес, як птахи, або не сховаєтесь у землю, як миші, або не ускачите до озер, як жаби, то будете вражені цими стрілами”.

Після цього скіфи напали на персів. І хоча перси відбили атаку, їхні втрати були великими, а бойовий дух зовсім впав. Дарій, кинувши напризволяще поранених і хворих, розпочав відступ зі скіфського степу. Поступово цей відступ перетворився на панічну втечу. Дарій ледве встиг переправитися за Дунай, звідки він розпочав свій завойовницький похід. Значна частина його досі непереможного війська була знищена або взята у полон, коли скіфи раптово атакували персів на переправі.

З того часу перські царі ніколи більше не нападали на скіфів. Вони зрозуміли, що такий волелюбний народ неможливо підкорити.

4. Велика Скіфія

Після перемоги над персами Скіфія поступово перетворювалася на найрозвинутішу країну Європи. Швидко розвивалося її господарство. Тільки могутній Єгипет, де збирали два врожаї на рік, продавав пшениці в інші країни більше, ніж Скіфія.

Найбільшого розквіту досягла Велика Скіфія за часів царя Атея, що жив десь 2500 років тому. Саме на території нашого краю, біля сучасного міста *Кам'янка-Дніпровська*, Атей заснував свою столицю. Відомий історик Б. Граков дав їй назву "*Кам'янське городище*". Це було величезне *античне місто*.

Це треба запам'ятати

Античне – те, що має відношення до культурної спадщини стародавньої Греції та стародавнього Риму. *Кам'янське городище було побудоване за традиціями побудови грецьких міст.*

З трьох боків стародавню столицю захищав могутній вал. Від вала на відстані польоту стріли йшли міські споруди. Вулиці міста, як і в інших античних містах, були сплановані під прямим кутом одна до одної. Тут було багато різних майстерень – гончарних, деревообробних, металургійних, ковальських, ювелірних.

Серцевиною городища був великий порт, куди заходили кораблі з Греції та Малої Азії. А центром столиці був Акрополь. Тут, потопавши в східній розкоші, жила скіфська знать.

Для допитливих

Акрополь – фортеця, укріплена частина давньогрецького міста, захист на випадок війни. Вона знаходилася на височині, тому її називали "*верхнє місто*". Найвідомішим є Акрополь в Афінах, про який ти дізнаєшся з курсу історії стародавнього світу в 6 класі.

Ще одним центром першої в Східній Європі держави – Великої Скіфії – було добре укріплене **Знам'янське городище**. Воно знаходилося біля села *Велика Знам'янка Кам'янсько-Дніпровського району*. У Знам'янському городищі теж жила скіфська знать, у руках якої бу-

ли зосереджені величезні багатства. Ці багатства нагромаджувалися завдяки, передусім, незліченним військовим походам скіфів.

Але скіфи були не тільки воїнами, скотарями та землеробами. Наприклад, відомий скіфський вчений Анахарсис винайшов двозубий морський якір, трут, а також ніжний гончарний круг, що дозволяв робити чудові тонкостінні гончарні вироби.

Багатуща скіфська історія та культура – одна з найяскравіших сторінок історії нашого краю.

ПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Які чотири скіфські племені називає грецький історик Геродот?
2. Як жили скіфи-скотарі?
3. Яким було озброєння скіфських воїнів?
4. Розкажи про скарби скіфських курганів на території Запорізької області.
5. Що ти знаєш про війну скіфів з персами?
6. Розкажи про столицю Великої Скіфії – Кам'янське городище.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

1. Чим пояснити думку вчених про те, що витвори скіфського мистецтва були вироблені не на території скіфської держави, а в грецьких містах поблизу Скіфії?
2. Дай пояснення словам: реконструкція, акрополь.

ПРАКТИЧНЕ ЗАВДАННЯ

Спробуй накреслити в зошиті план скіфської столиці – Кам'янського городища, яким ти його уявляєш.

1. Амазонки в причорноморському степу

Наш край відомий не тільки тим, що тут вперше в Європі було приручено коня. У нашому степу колись хазяйнували, за легендами, жінки-воїтельниці – амазонки. Ті самі амазонки, про яких писали великий грецький сліпий поет Гомер і “батько історії” Геродот. Амазонки, які брали участь у Троянській війні та вторгалися в грецьку столицю Афіни, воювали зі скіфами та іншим народами. Стародавні історики свідчили, що від шлюбів між дівчатами-амазонками й молодими воїнами-скіфами пішов могутній народ савроматів-сарматів.

Сармати, що витіснили скіфів з нашого степу приблизно 2200 років тому, були кочівниками-скотарями. Вони великими таборами переїжджали туди, де були кращі пасовиська чи куди доводилося відступати від ворога. Але й самі вони не раз завдавали нищівного удару противникові. Стародавні історики відзначали їхню войовничість і жорстокість, волелюбність і вправність у бою. Саме у сарматів вперше в історії з’явилися важкоозброєні вершники, де не тільки воїни, а ще

й коні були вкриті захисним обладунком. Така важкоозброєна кіннота проривала в атаці будь-який стрій ворога.

До того ж, у війнах поряд з чоловіками брали участь і жінки. Ймовірно, тому і з’явилися легенди про сарматок-амазонок.

За переказами, серед них діяли жорстокі закони. Під звуки бубнів і магічних заклинань сарматки-жриці розпеченим залізом припікали новонародженим дівчаткам праву грудь. Це робилося для того, щоб зростала сила в правій руці та зручніше було стріляти з лука.

Чимало є легенд про сарматок-амазонок. Одна з них записана наприкінці XIX століття П.К. Дзяковичем і викладена сьогодні Б.Д. Михайловим.

За легендою, жила колись у балці Киз-Яр, що вкрита лісом, ватага амазонок. Вони були хоробрими воїтельницями, влучно стріляли з лука, вправно володіли мечем, добре їздили верхи.

Амазонка

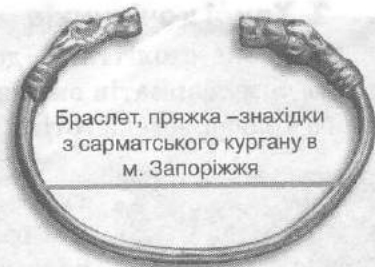
Нерідко вони перемагали у війнах чоловіків із сусідніх племен. Полонені ставали чоловіками амазонок, але на них чекала лиха доля. Невільники-чоловіки мали виконувати важку та "чорну" роботу.

Часто їх калічили, а за якусь провину навіть убивали. З народжених дітей у живих лишали тільки дівчат.

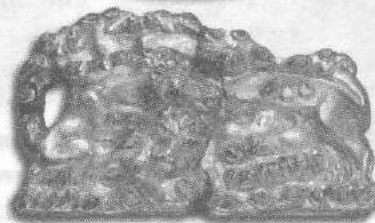
Керувала амазонками та водила їх у бій прекрасна дівчина-воїтельниця. І нічого не змінювалося доти, поки в одній з битв цариця-амазонка не потрапила в полон. Вона закохалася в царевича чоловічого племені, але не схотіла підкоритися жіночій долі – вийти заміж.

Цариця зуміла викупити себе та повернутися в рідне плем'я. Але войовнича амазонка на змогла перебороти своїх почуттів до коханого. Тоді вона, зібравши одноплемінниць, наказала спалити себе на багатті.

З тих пір і пішла назва балки, що існує і зараз – **Киз-Яр** (*Киз – дівчина, Яр – балка*).

Браслет, пряжка – знахідки з сарматського кургану в м. Запоріжжя

Крім красивих легенд, дійшли до нас поховання сарматських племен. Одне з них є в тій самій *Киз-Ярській балці*, що зараз знаходиться в межах міста Мелітополя.

Курганні поховання сарматів відомі також біля села *Долина Токмацького району*, в урочищі *Носаки* поблизу села *Орлянське Василівського району*, у районі *Павло-Кічкаса* сучасного *Запоріжжя* та в деяких інших місцях.

У кургані на території *Запоріжжя* знайшли золоті пряжку від поясу та браслет, що датують другим століттям. Вчені відносять пряжку до предметів, виконаних у "звіриному стилі сибірського типу".

Але одне з найцікавіших амазонських поховань, знайдених і досліджених вченими на річці Молочній, описав Б. Михайлов.

У могилі лежали останки дівчини. Вхід до поховальної камери було закрито дерев'яним щитом. Поблизу похованої лежали бойовий пояс, горит-сагайдак зі стрілами та два наконечники списів. Шия дівчини була прикрашена бусами, руки – браслетами-пов'язками зі срібла та бронзи. Зброя та прикраси надавали амазонці сили, мужності і краси.

Недалеко від цього кургану знайдено ще одне поховання амазонки, якому приблизно 2000 років. І знов поруч з похованою була зброя – спис, меч, стріли та предмети туалету – шпильки, дзеркальце, кільця, флакони для пахоців.

2. Хвилі кочівників

Минули століття, і десь півтори тисячі років тому сарматів витіснили з території нашого краю племена готів і гунів.

Аттіла

Войовничий вождь гунів Аттіла, спустошивши багато країн, примусив платити данину самого імператора Східної Римської імперії. Римляни називали його "бичем божим".

Аттіла створив величезну державу від Рейну до Волги, куди входили і наші землі під назвою Припонтійська Скіфія. Її правителем був син гунського вождя – Елан. Після смерті Аттіли ця держава розпалася.

Гунський залізний меч з золотою рукояттю, прикрашеною гранатами

Для допитливих

Понт в перекладі з грецької – море. Чорне море греки називали Понтом Евксинським – Гостинним морем.

Згодом у наших степах з'явилися авари, які заснували свою державу. На зміну їм прийшов Хозарський каганат, столиця якого знаходилася в далекому Ітілі на Волзі. Доходили до наших степів і інші кочівники – болгари, угорці.

Приблизно тисячу років тому тут з'явилися печеніги, у руках яких був простір від Дунаю до Волги. Печеніги вели безперервні війни, організували грабіжницькі походи. Нападали вони і на руські землі. Після того, як київський князь Ярослав Мудрий розбив печенігів, їх основна маса перекочувала на південь – до кордонів Візантії.

3. Половецьке панування

Майже 1000 років тому зі сходу в приазовський степ хлинули половці. Войовничі кочівники заселили величезну територію від Монголії на сході до Прикарпаття на заході. Верхів'я річки Молочної стали одним з основних місць зосередження половців. Звідси вони нападали на давньоруські князівства.

Печенізькі скроневі підвіски, знайдені в нашому краї

Після кожної битви зі слов'янами в степу з'являлися численні поховання-кургани. На їх вершинах половці встановлювали кам'яні скульптури, відомі нам як "половецькі баби".

На думку деяких учених, всі зображені на кам'яних брилах чоловіки і жінки були

реальними людьми – їм ставили пам'ятники після їх смерті. Дослідники виділили чоловічі сидячі та стоячі статуї, а також сидячі жіночі фігурки. Вчені вважають, що чоловічі сидячі статуї зображують мирних половців, які займалися скотарством і торгівлею. Чоловічі ж стоячі фігури – це скульптури половецьких воїнів.

Довідка для допитливих

Деякі вчені вважають, що не всі так звані "половецькі баби" зображують половців. Є скульптури, зроблені представниками інших кочівників приазовського степу – наприклад, печенігами, торками та іншими.

У сучасній Запорізькій області знайдено чимало "половецьких баб". Невелика їх частина зібрана біля Музею історії запорозького козацтва на острові Хортиця.

Біля відомої Кам'яної Могили знайдено багато слідів діяльності людей – уламки відколотих брил каменю, обтесаний камінь та інше. Це дає підстави деяким ученим стверджувати, що саме тут могла бути майстерня з виготовлення "кам'яних баб", які потім було поставлено на величезній площі півдня сучасної території України.

Крім "кам'яних баб", половці залишили й інші свідчення своєї культури – продукти ремесла, різьби по кості, скульптури. Половці відтворювали улюблені постаті з історії та тварин-покровителів: ведмедів, вовків, оленів, зайців, собак.

Це, зокрема, найшло відбиття у наскельних малюнках тієї ж таки Кам'яної Могили.

Надзвичайно вражає прекрасна *курильниця* з Чингульського кургану біля села *Заможне* (Альтмунталь) *Токмацького району* Запорізької області. Цей витвір мистецтва, що заввишки 31 см, зроблено зі срібла та позолочено. За конструкцією та зовнішнім оформленням ця курильниця подібна до церковних посудин, які виготовлялись майстрами Франції та Німеччини у XII–XIII століттях.

Курильниця з Чингульського кургану

"Половецька баба" біля Кам'яної Могили

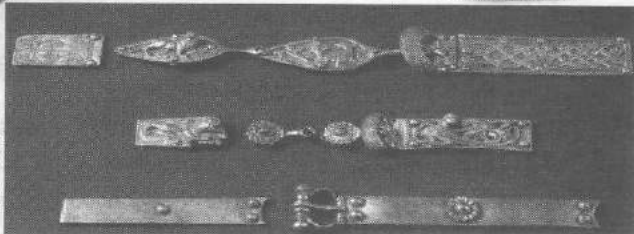

"Половецька баба" біля музею на о. Хортиця (фото І. Шупака)

Жезл, кристаливий розподільник ременів, прикраса дерев'яного щита з Чингульського кургану

Поясні набори з Чингульського кургану

У Чингульському кургані знайшли й інші речі XIII століття, що належали половецькому ханові. Це жезл, прикраса дерев'яного щита, кристаливий розподільник ременів, поясні набори.

Минули часи. Половці стали укладати союзні договори з деякими слов'янськими князями. Руські князі намагалися використовувати їх у війнах між собою – міжусобицях. Половці охоче брали участь у цих сутичках, бо це давало можливість безкарно грабувати руські землі. У ході тривалої міжусобної боротьби деякі з половецьких ханів навіть породичалися з руськими князями.

Згодом на половецьких землях з'явилися нові, страшніші вороги – монголо-татари. Тоді вже половці пішли до руських князів з проханням об'єднати сили проти загарбників! Але історія цих подій викладатиметься в матеріалі наступного уроку.

ПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Що тобі відомо про легендарних амазонок?
2. Розкажи про сарматські поховання-кургани.
3. Якого вождя кочівників, що прокотилися по причорноморських степах, називали "бичем божим"?
4. Кого зображують "половецькі баби"?
5. Якими були стосунки половців з сусідами-слов'янами?

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

1. Хто зі стародавніх греків писав про амазонок?
2. Що означає назва "Припонтійська Скіфія"?

ПРАКТИЧНЕ ЗАВДАННЯ

Якщо біля твого села чи міста є "половецькі баби" – разом зі вчителем спробуй з'ясувати, кого зображують ці скульптури.

1. Анти. Черняхівські племена

Приблизно 2000 років тому у північно-західній частині сучасної Запорізької області, на правому березі Дніпра, з'являються землеробні поселення слов'ян. Ці перші слов'яни на території нашого краю входили до складу племінного об'єднання **антів**. Саме їх учені вважають предками українців.

Анти залишили після себе пам'ятки так званої **черняхівської археологічної культури**.

Для допитливих

Археологічна культура – це сукупність предметів побуту, знарядь праці, зброї, поховань, що знайдені на певній території та мають певні спільні риси. Подібність цих предметів і способу поховань дають змогу вченим вважати, що люди – творці цієї культури – належать до споріднених племен.

Черняхівці протягом приблизно чотирьох століть були найчисленнішими племенами на нашій території. Їхні поселення розташовувалися на схилах і терасах по берегах річок.

Житла черняхівців були двох типів – заглиблені у землю та наземні. Напівземлянки, залишки яких знайдені біля сіл *Привольне та Августинівка Запорізького району*, мали прямокутну або овальну форму. Їх площа складала 12–32 квадратних метри.

Опорою для стін жител обох типів були стовпи. Ймовірно, на стовпах кріпився дерев'яний каркас, котрий переплітався брусками й обмазувався зверху глиною. Підлога була земляною, інколи обмазувалася глиною.

Основним заняттям черняхівців було рільництво. Тримали вони також велику рогату худобу, коней, свиней, птахів. Їх житла охороняли собаки.

Черняхівці були великими майстрами гончарної справи. Для виготовлення різноманітних горщиків, мисок, глечиків вони використовували гончарний круг.

Як вже згадувалося, приблизно 1500 років тому у Північне Причорномор'я вторгаються войовничі гуни. З того часу черняхівська культура занепадає.

На території Запорізької області жили й інші антські племена. У VI столітті вони воювали з могутньою Візантією – спадкоємицею величчї Римської імперії. Війни з ін-

Черняхівський глиняний посуд

шими ворогами – аварами – закінчилися поразкою антів. Але вони не зникли з історії, а разом з іншими народами увійшли до складу східнослов'янських племен.

Саме ці племена утворили в IX столітті велику слов'янську державу – Київську Русь.

2. Табори слов'ян на дніпровських берегах

По сивому Борисфену-Дніпру, з північних країн до Греції, Візантії пролягав славнозвісний шлях “із варяг у греки” – один із найважливі-

Дніпровські пороги

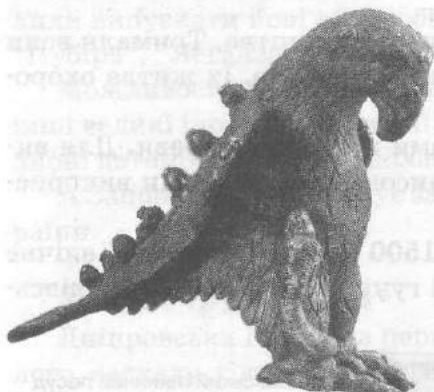
ших торгових маршрутів світу. Але в наших місцях мандрівники, торговці та воїни зустрічалися з серйозною перепоною – Дніпровськими порогами.

Зрозуміло, що тільки місцеві мешканці, що мали багатий досвід боротьби зі стихією, могли провести човни через бурхливі потоки між смертоносними ске-

лями. Тому тут були розташовані слов'янські поселення.

На території сучасного Запоріжжя, в районі Павло-Кічкаса знаходилася знаменита Крарійська переправа (пізніше вона дістала назву Кічкаської переправи). Візантійський імператор Костянтин Багрянородний через кілька сот років писав про неї так:

“Ця переправа завширшки приблизно дорівнює іподрому... тому долітає стріла того, хто стріляє з одного боку до іншого. Сюди печеніги приходять і нападають на русів. Пройшовши це місце, руси дістаються до острова, який зветься святим Георгієм, і на цьому острові приносять свої жертвоприношення, бо там стоїть величезний дуб”.

Срібне навершя у вигляді птаха візантійської роботи. На грудях птаха можна побачити монограму – хрест з грецькими літерами на кінцях, що означають ім'я “Петро”

Вчені вважають, що візантійський правитель, розповідаючи про острів святого Георгія, мав на увазі Хортицю. Ймовірно, на острові існувало одне зі святилиць русів. Тут вони приносили жертви язичницьким богам, складаючи їм подяку за безпечний перехід через пороги або після перемоги над ворогом.

Ще одне слов'янське поселення археологи знайшли на лівому березі Дніпра, біля колишнього села Возне-

сенка (зараз це територія міст Запоріжжя). Місце для будівництва табору русичі обрали дуже вдало. З височини табору добре було видно усю місцевість, у тому числі – переправи через Дніпро.

Табір розташовувався на площадці розміром 3 на 4 кілометри. Він мав чотирикутну форму, один з боків цього прямокутника був закруглений. Захищав табір вал із землі та каміння.

Археологи знайшли на території цієї військової бази слов'ян велике поховання. У невеликій ямі лежали стремена, вудила, пряжки, а також золоті та срібні речі – фігурки орла, лева, різні бляшки тощо.

Цікаво, що всі речі були простромлені трьома шаблями, кінці яких опиралися на дно ями. До того ж частина знахідок була обпалена вогнем.

Що це могло означати? Вчені дійшли висновку, що мають справу з братським похованням воїнів. Тіла близько 30 ратників, що загинули в бою, спалили на великому вогнищі. Можливо, це були представники одного зі східнослов'янських племен – улічі, що воювали з хозарами.

Ще одне поселення часів Київської Русі знаходилося в південній частині острова Хортиця. У літописах його називали Протолче. Тут зупинялися на перепочинок купці, мандрівники, що долали пороги на шляху “із варяг у греки”. Тут зупинялися і дружини руських князів.

3. Київські князі на Хортиці

Хортиця бачила слов'янські дружини, що йшли походами на південних ворогів, і київських князів – Олега, Ігоря – під час їхніх походів на Царград (Константинополь).

З цим островом була пов'язана доля київського князя, великого слов'янського полководця Святослава.

За легендами, Святослав розпочав свій бойовий шлях ще тоді, коли йому не виповнилося й... п'яти років! А було це, за переказами, так.

На початку однієї битви руські дружинники посадили хлопчика на коня, дали до рук дротика та запропонували йому: “Розпочинай битву, княжич!” Хлопчик щосили кинув дротик у бік ворогів. Але сили в дитини було небагато, тому дротик ледве пролетів поміж вуха коня, подряпавши їх до крові. “Що ж, ти розпочав битву, княжич”, – промовили русичі й рушили в бій, в якому ворога було розбито.

Це була перша битва, в якій Святослав здобув перемогу разом з славними руськими воїнами. А потім, через роки, було ще безліч військових сути-

Обладунок і зброя
руського воїна

чок. Молодий князь воював з волзькими булгарами, хозарами, печенігами, греками.

Часто, рушаючи на ворога, Святослав надсилав гінців, які мали передати супротивнику слова русича: "Іду на Ви". Таке попередження ворога свідчило про впевненість у своїй силі та про віру у своїх ратників. Слава про непереможного полководця була настільки гучною, що інколи достатньо було ворогам почути від гінців Святославові слова – "Іду на Ви" – і ворог панічно тікав від зустрічі з князем.

Одного разу візантійський імператор величезними силами оточив руську дружину на Дунаї. Греки почали вже перемагати слов'ян. Тоді Святослав закликав своїх воїнів:

"Не посоромимо землі Руської та поляжемо тут кістями: мертві сорому не мають, а якщо втечемо, то буде нам сором".

І тоді відбилися русичі від ворогів.

Надзвичайно важка війна Святослава в Болгарії та Візантії закінчилася. Між русичами та греками було укладено перемир'я. Святослав повертався до Києва Дніпром. Але колишні вороги, побоюючись київського князя, розповіли печенігам про маршрут Святослава. Войовничі кочівники вирішили підстерегти свого затятого ворога на Дніпровських порогах.

Святослав йшов з невеликою дружиною. Але обминуті численні загопи печенігів було неможливо. Допомоги не було, харчі закінчили-

ся. Тоді Святослав зібрав свою дружину, і на раді було вирішено пробиватися крізь ворогів.

Тут, у нашому краї, відбулася остання битва великого князя-воїна. Русичі билися, як леви, але сили були нерівні. Святослав загинув разом зі своїми воїнами. Було це в 972 році.

За легендою, що дійшла до нас з літопису "Повість минулих літ", печенізький хан Куря наказав зробити з черепа Святослава чашу. Він окував її золотом та пив на бенкетах вино з цієї чаші, вихваляючись своєю перемогою над нечисленною дружиною русичів.

Битва Святослава на Дніпровських порогах
(з дорами Музею історії запорозького козацтва на с. Хортиці)

Так закінчилися славні походи великого воїна-князя.

4. Битва на річці Калці

У 1206 році в далеких безкраїх степах Центральної Азії на чолі численних кочових племен монголо-татар став хан Темучин, якого стали звати **Чингісханом**.

Та яке ж це має відношення до нашого краю?

Має. Чингісхан створив величезну кінну армію, що налічувала десятки тисяч вершників. Монгольські воїни були вправними та безжальними. Вони були озброєні тугими луками, кривими шаблями та гострими списами, одягали шоломи та панцирі з товстої шкіри. Блискавичною лавиною, зі свистом та виттям кидалися вони на ворога.

Монголо-татари захопили багато країн.

Довідка для допитливих

Монголо-татари загарбали Сибір, розгромили Китай, підкорили квітучі міста Середньої Азії.

Пограбувавши величезні території, Чингісхан повернувся до Монголії. А для подальших загарбань відрядив великі загони своїх полководців.

Спустошивши Іран та зруйнувавши міста Закавказзя, страшні завойовники вийшли до території нашого краю – у причорноморський степ. Тут монголо-татари зустріли половців та розбили їх. Залишки половецьких військ втекли за Дніпро, де розташовувалися половецькі кочовища на чолі з ханом Котяном.

Котян підтримував дружбу з руським Галицьким князівством. Галицький князь Мстислав Удалий був одружений з його донькою.

Монголо-татари

Дізнавшись про нашествя монголів, Котян разом з іншими ханами поїхав просити зятя про допомогу. Хан говорив, що над русичами теж нависла загроза нашествия. До того ж, своє звернення половці підкріпили великими дарами.

Мстислав Удалий погодився допомогти їм. Він звернувся до всіх руських князів із закликом виступити разом проти монголо-татар. Але до нього приєдналися лише деякі з князів: київський, волинський, чернігівський, смоленський та інші. З ними виступили і половці. *Збір та об'єднання руських дружин і половців сталося біля острова Хортиця.*

Довідка для допитливих

Цікаво, що саме на цьому ж місці, на Хортиці, збирали в 1103 році свої війська руські князі, щоб битися проти теперішніх союзників – половців. Тоді русичі завдали нищівної поразки половцям.

Військо вийшло велике, але погано організоване. Серед князів не було єдності, ніхто не хотів визнавати себе підлеглим іншому князю.

Вирішальна битва мала відбутися на річці Калці, що впадає до Азовського моря. Серед учених досі точаться дискусії, де відбулася битва на Калці, як ця річка називається зараз. За однією версією, битва відбулася біля вже згадуваної нами *Кам'яної Могили*. На думку інших, це було на річці Конка, на території сучасного *Оріхівського району*. Є думка, що зараз річка називається Кальчик (вона тече в *Розівському районі*). Так чи інакше, але ця подія відбулася на території нашого краю.

І було це **31 травня 1223 року**. Галицькі та волинські полки разом з половцями кинулися на ворога. Зав'язався гарячий бій. Але київський князь не ввів свої війська до бою, а залишився з ними в укріпленому таборі на верхівці гори. У самий розпал бою побігли половці.

Русичі продовжували битися, хоча сили були нерівні. Тисячі воїнів полягли на полі брані. Мстислав Удалий і **Данило Романович** (волинський князь) зуміли відступити з залишками війська, переправитися через Дніпро та повернутися додому.

А монгольські війська оточили укріплений табір київського князя. Хитрістю та підступністю вони виманили русичів із табору, напали на них і перебили.

Монгольські хани по-звірячому розправилися з переможеними. Вони зв'язали полонених князів і бояр і поклали їх на землю. Потім русичів накрили дошками, влаштували на дошках бенкет і всіх задавили.

Багато сліз у ті дні проливали матері та дружини по загиблих на Калці. За літописами, з простих воїнів повернувся додому лише кожний десятий. Число тільки вбитих киян сягало 10 тисяч.

Велика туга охопила Русь. А попереду були ще страшніші випробування – завоювання монголо-татарами всієї Русі та довге чужоземне іго на слов'янських землях.

Але про це ти дізнаєшся з курсу історії України та всесвітньої історії в наступних класах.

ПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Розкажи про заняття антів.
2. В чому полягає значення слов'янських укріплених таборів, побудованих у наших місцях?
3. Чому Святослава називають князем-воїном?
4. Де і як загинув Святослав?
5. Що було основою військової сили монголо-татар?
6. Коли відбулася битва на Калці?

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

1. Що таке археологічна культура?
2. Як ти думаєш, чому русичі зазнали поразки в битві на Калці?

ПРАКТИЧНЕ ЗАВДАННЯ

1. Уважно роздивися репродукцію з діорами “Битва Святослава на Дніпровських порогах” та напиши невелику історичну розповідь про битву, як ти її уявляєш.
2. Намалюй у зошиті зразки зброї руських воїнів.

КОЗАЦЬКА ДОБА

УРОК Лицарі української землі

6

1. Дике поле

Минули віки. Багато що змінилося на території нашого краю.

Тривалий час на слов'янських землях панували монголо-татари. У XV столітті держава монголів розпалася. Серед її уламків було Кримське ханство, що потрапило в залежність від турецького султана. Татари часто здійснювали набіги на слов'ян через приазовський степ.

Тут же, у степу, кочували ногайці. Вони були вправними скотарями. Їхніх витривалих низькорослих коней, невибагливих до їжі, охоче купували сусідні народи. Аули (селища) ногайців розташовувалися по берегах річок та поблизу степових колодязів.

Татари

Величезний простір причорноморського степу дістав назву Дике поле. Так називали його, мабуть, тому, що панували тут кочівники, які були "дикими" з точки зору осілих племен. А ще ця назва була пов'язана з нечуваними багатствами дикої природи, яку людина ще не переробила на свій лад, не спотворила.

Степ (фото І.Шупака)

Відомим співцем нашого краю є видатний український історик і етнограф Дмитро Іванович Яворницький.

Для допитливих

Етнографи – вчені, що вивчають культуру та побут народів світу, їх звичаї, традиції.

Багато цікавого знайшов він, мандруючи місцями колишньої Запорозької Січі в другій половині XIX століття. Чимало історій записав Яворницький за переказами 116-річного діда Івана Ігнатовича

Розсолоди, сина запорозького козака. З цих розповідей постає перед нами багатючий край з дивовижною природою.

Для того, щоб зберегти колорит мови місцевих жителів, у наступному тексті збережена стилістика оригіналу – тобто виклад іде не за сучасними правилами української мови, а так, як було в усній мові людей.

“Теперь як сказати, шо воно тоді було, так і не повірять, – розповідає Іван Розсолода. – Тоді цвіти усякі цвіли, тоді трави великі росли... а комиш, як той ліс,— іздалека так і біліє, так і вилискуєтця. А шо вже пирій, ковила, мурава, орошок, кураї, бурунчуки, то як увійдиш у них, так тільки небо та землю і видко,— діти, було, гублятця в траві. Підеш косить, косою не одверниш, поженеш пасти коней, то і не побачиш їх, загониш волів, тільки роги мріють... А шо вже поміж тією травою та різних ягід, то й казати нічого. Оце як вийдеш було у степ та як розгорниш траву, то полуницю так і бери руками.

А бжолі тієї? А меду? Мед і по пасіках, мед і по зимовниках, мед і по бурдюгах так і стоїть було у липовниках: скільки хочеш, стільки і бери: більш усього від диких пчіл. Дика пчола скрізь було сидить: і на комишах, і на вербах; де буркун, у буркуні, де трава, у траві. За нею і проходу не було: то було вирубають дупла, де вона сидить.

А ліса того? Бузинина, свидина, вербина, дубья, грушья! Груш було як напад з гілля, так хоч бери граблі та горни валки: так і лежать на сонці, пока не попечутця...

А звіру, а птиці? Вовки, лисиці, барсуки, дикі кози... – так один за одним і біжать, так і пластають по степу... Були й дикі коні; вони цілими табунами ходили; косяка три-чотири так і ходять... А шо уже птиці було, так, Боже великій! Качок, лебедів, дрохов... диких гусей, диких голубів, лелек, журавлів, титарваків, куріп'ят, — так хо-хо-хо!..

Нема тепер і тиї сили риби, шо тоді була. Оця риба, шо тепер, так і за рибу не считалась. Тоді все чічуга, пістряга, коропи та осетри за все одвічали. У одну тоню її витягали стільки, шо на весь курінь ставало...

Тоді і урожаї луччі були,— хоч і сіяли трошки, а родило багато: як чотири мішка посіє, так триста кіп нажне, треба було вісім женьців, щоб зняти те все до Покрови...”

Д.І. Яворницький

Степові квіти (фото І. Щупака)

Зрозуміло, що це – легенда, не позбавлена певних перебільшень. Але для цієї легенди було підґрунтя – наш край справді приваблював людей своїми казковими природними багатствами.

Через наші степи пролягли криваві шляхи грабіжницьких

нападів войовничих кочівників. Слов'янські землі мали знайти захист від цих набігів.

2. Запорозькі козаки

Запорозький козак

Ти можеш згадати з оповідань з початкового курсу історії України (вступу до історії України), що наш степ давав притулок багатьом втікачам з півночі. Селяни та міщани рятувалися від гніту панів.

Тут, у вільному степу, ці люди оголошували себе вільними – козаками.

Це треба запам'ятати

Козак у перекладі – вільна, озброєна людина.

Козаки засновували хутори, зимівники – селища, де вони жили та могли боронитися від ворогів.

Займалися козаки полюванням, рибальством, бортництвом.

Це треба запам'ятати

Бортництво – збирання меду в дуплах лісових дерев. Сучасних вуликів тоді ще не було, тому збирали мед "диких бджіл".

Зимівник

Серед занять козаків було і землеробство.

Та що б не робили тут люди, вони мали весь час бути готовими до бою. Через постійну загрозу нападу кочівників селяни перетворилися на вправних воїнів. Вільні люди, вони боронили волю українських земель від іноземних загарбників. За мужність і завзятість у бою, непримиренну

боротьбу проти будь-якого поневолення козаків називали *народними лицарями*.

На початку XVI століття козаки стали освоювати багаті землі і нижче Дніпровських порогів, за порогами. Тому українських козаків і стали називати *запорозькими*.

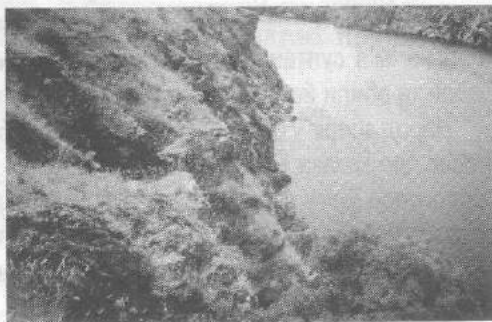
Для оборони від татарських набігів козаки будували *укріплення з дерева – засіки*. Мабуть, з цього і пішла назва *козацької фортеці – січі*.

Багато з істориків вважає, що першу січ звели на Хортиці.

3. Хортиця – перлина Запорожжя

Хортиця була справжньою природною перлиною нашого краю. Ось як яскраво описує її Д. Яворницький (*тут теж збережена стилістика оригіналу*).

"Если стать на восточной окраине северной части острова и взглянуть вверх, вдоль реки, то картина представляется поистине обворожительная. Вот прямо, среди реки, недалеко от берегов острова, высятся массивные скалы "Столпы" и "Стоги", а за ними выдвигаются громадные выступы "Дурна" и "Середня"; еще далее, справа, виднеются верхушки зеленеющих деревьев, исполинов дубов – то урочище Сагайдачное, а слева выплывает, в виде длинной ярко-зеленой ленты, колония Кичкас... Самый Днепр имеет здесь неизъяснимую прелесть: в начале, освободившись от порогов и вырвавшись из узкого русла у Кичкаса, он со страшною силою ударяется о гранитные острова и мысы и шумит, и бурлит, и высоко вздымается, а затем, разлившись на множество струй, начинает, мало-помалу, принимать спокойный вид, делается чистым, как хрусталь, светлым, как золото, и вместо стона и рева издает какой-то приятный мелодический звон. Но еще больше величия являет из себя Днепр, когда взойдешь на один из курганов острова и взглянешь на ближайшия окрестности. Язык немеет от восторга, душа наполняется благоговением к тому, кто сложил природу в такой прекрасный узор".

Дніпро (фото І. Щупака)

Але ці чудові місця були дуже важливими з воєнної точки зору. Тут проходили шляхи татарських набігів.

Саме тому князь Дмитро Вишневецький звів тут козацьку твердиню – Хортицьку Січ.

4. Князь Дмитро Вишневецький

Довідка для допитливих

Дмитро Іванович Вишневецький походив з роду волинських князів. Служив він у польського короля черкаським і каневським староствою (губернатором, головою місцевої влади). Ходив у походи проти татар і турок.

Збудована Вишневецьким фортеця служила не тільки для захисту від татар, але і як база для наступальних дій проти Криму. Звідси в 1559–1560-х роках козаки на чолі з Вишневецьким здійснили *перші сухопутні походи на турецькі володіння*.

Прославилися козаки і своїми зухвалими морськими походами на знаменитих "чайках".

Пам'ятник Дмитру Вишневецькому на Хортиці (фото І.Щупака)

Сотні козацьких чайок виходили в бурхливе Чорне море. Козаки нападали на турецькі і татарські міста, звільняли полонених співвітчизників, захоплювали багату здобич. Вони наводили жах на численних ворогів.

Але доля князя Вишневецького була трагічною. Під час невдалого походу на Молдавію тамтешні бояри підступно захопили його в полон. Князя Вишневецького було передано його найлютішим ворогам – туркам, і ті вирішили піддати його страшній страті.

Байду кинули живим з високої башти на один із залізних гаків, що був вмурований у стіну біля морської затоки. Князь Вишневецький зачепився ребром за гак і деякий час залишався живим. Незважаючи на страшний біль і муки, народний герой поносив ім'я султана та лявав його мусульманську віру. Турки не стерпіли лихослів'я Байди та вбили його, припинивши муки князя.

Народ зберіг у своїй пам'яті величний образ князя та оспівував його трагічну смерть в пісні про козака Байду. Пісня розповідає, що Байда був таким славним, що сам хан пропонував йому свою доньку за дружину. Але Байда був відданим православній вірі, тому з огидою відкинув цю пропозицію. Він глумився над усім, що було священним для мусульманина та самого хана і безстрашно пішов на смерть.

Один польський письменник ще додавав до цього, що у повішеного князя було винято з грудей серце. Турки спалили його, висипали попіл до кухля з вином і випили. Таким чином вони хотіли дістати таку ж мужність, якою вирізнявся все життя князь Вишневецький.

Вишневецький не утримався на Хортиці, не утрималася тут і Січ. Заснувавши її як козацьку фортецю в 1557 році, князь змушений був залишити її вже в 1558 році.

Але не минуло й шістдесяти років, як Січ на Хортиці відроджується. Збудував її гетьман малоросійський, кошовий отаман запорозьких козаків **Петро Ко-**

Портрет Д. Вишневецького

нашевич-Сагайдачний. В одній історичній роботі XIX століття сказано про це так:

“...Гетьман Сагайдачний наказав житла їх (тобто козаків) обвести земляним окопом і дерев'яним тином або засікою, від чого, мабуть, і дістало тоді це укріплення назву Січ, що збереглася й під час переходу запорожців на інші місця...”

Запорозька Січ

Відтоді Запорозька Січ часто змінювала місце свого розташування. Козаки обирали для будувannya своєї фортеці річкові острови – База-влук, Тома-ківку та інші.

Але про героїчну історію інших січей ти дізнаєшся з загального курсу історії України.

ПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Звідки пішла назва “Дике поле”?
2. Як у народі розповідали про природні багатства нашого краю?
3. Хто такі козаки? Чому їх називали запорозькими?
4. Чому козаків називали народними лицарями, лицарями української землі?
5. Яку роль відігравала Хортицька Січ?
6. Чим тебе приваблює образ князя Вишневецького?

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

1. Якими, на твій погляд, були бойові якості козацьких чайок?
2. Чому козаки будували січі на річкових островах?
3. Як ти гадаєш, чому такою незвичною на сьогодні була мова людей, розповіді яких записував Д. Яворницький? Чому в цій мові є чимало російських, а також польських, татарських слів?

ПРАКТИЧНЕ ЗАВДАННЯ

Уяви собі, що за допомогою фантастичної “машини часу” князь Дмитро Вишневецький потрапив на сучасну Хортицю. Напиши від його імені (чи від імені якогось іншого козака) розповідь-твір про його враження від теперішньої Хортиці.

Козацька слава

(легенди про запорожців)

1. Народні легенди про запорожців

Запорозькі козаки були захисниками українців від татарських набігів та польських нападів, від усякого поневолення. Тому образ лицаря-козака був дуже популярним у народі.

Ти вже знаєш про відомого історика й етнографа Д. Яворницького. Його книги стали класикою історичної літератури про запорозьких козаків. Ось одна з легенд про запорожців, записана Д. Яворницьким (тут так само, як і в попередньому параграфі, збережена стилістика оригіналу).

– А скажи, чоловіче, чия оце була земля іспокон-віків?

– Оця земля?

– Атож!

– Вона була запорозьська.

– Шо ж воно за запорожці такі?

– Лицарі такі, ось що!

– Ну, а не чув же ти, добродію, як жили ті запорожці?

– Як жили? Жили кошами.

– А шо ж воно за кош такий?

– Кош – це невеличкий курінець, або пові-точка на колесах. Бачьте, запорожці зані-

мались скотарством: то ото як випасуть на однім місці траву, тоді зо всім своїм скарбом перевозятця на друге місто, а з другого – на третє, а з третього – на четверте і далі. От для того вони й робили куріні на колесах, себто коші.

– От як!

– Так!

– А хто тобі казав про тих запорожців?

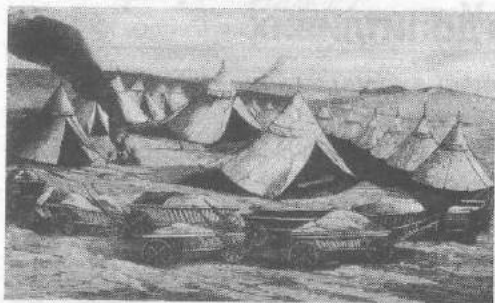
– Та хто? Батько, а батькові дід, – він

ще зайшов запорожців, – то було і розказує батькові, а батько уже нам одповічав, як ми були малими.

– Ну!

Та й ну! Він і одповіча, що то за народ був. То, каже, знаюки, страшенні знаюки були, і великі мисливці...

На війні їх неяке оружжа не бере, окрім срібної кулі, а в погоні так їх і не пізнаєш, чи воно люде, чи воно що друге: оце пробіжать з версту та й перельютца у річку, а непри-

Запорозький табір та вози

ятель дума, що то справжня річка; потім, як пробіжить погоня, вони уп'ять пороблютьца козаками; а річка так і зостанеться річкою; тоді один сяде на одному березі річки, а другий на другому, поснімають з себе чоботи і сидять кашу варють, а третій кине дрюк у річку, на дрюк розкоте' повств, сяде на неї, у кобзину грає, горілку п'є і пливе.

Вони на все способні були: могли і в річки переливатись, могли так зробити, що й річка висохне. А як вийдуть на війну, то їх б'ють кулями, а вони собі й байдуже: пазухи порозставляють та й собирають туди кулі. "Та ну бий!" – кричить кошовий хлопцеві, а сам і без пістоля і без рушниці стоїть. "Підіжди, батьку, наберу куль та тоді і постріляю"...

За цією легендою, козаки були не тільки славними воїнами. Вони постають перед нами як чаклуни, що можуть і на річку перетворитися, і кулі на льоту зловити.

Взагалі, у народі розповідали про особливих людей серед козаків – *характерників*.

2. Характерники

Надзвичайно цікаві легенди, історії про наш край і людей, що тут жили, зібрав **Яків Новицький**. Цей відомий історик і етнограф був старшим товаришем, вірним другом і однодумцем Д. Яворницького.

У збірці Я. Новицького "Народна пам'ять про Запоріжжя", що писалася більше тридцяти років, ми знаходимо й розповіді про характерників.

В одній з них мова йде про запорозького ватажка Кравчину.

Я.П. Новицький

Билися козаки з ляхами (так українці називали поляків). Аж ось наскоче Кравчина – і ляхам стало важко. Кулі літять, а запорожці їх за пазуху ловлять.

А як треба перейти річку, то Кравчина йде перед загоном козаків – і стане сухо. Так, було, у сухому одязі переходять запорожці річку...

В іншій невеличкій історії йдеться про похід козаків-характерників на Польщу. Ходило, мовляв, у похід 12 чоловік – "щоб зайвих не було".

Ще за однією легендою, характерники допомагали і російському цареві, коли був союз козаків і росіян у війні проти турок.

Татарська орда, кажуть, стояла на острові Хортиця, а російське військо – на місці села Вознесенка (зараз це територія міста Запоріжжя). Орда окопалася і стріляє з гармат, а москалі падають під ядрами. Зажу-рився цар, що загинуло багато його воїнів.

Раптом невідомо звідкіля прискавав на коні запорожець.

Турецька кіннота (зі старовинної гравюри)

- Здоров, царю!
- Здоров, козаче!
- А що тут та як?
- Так і так, – каже цар. – Полягло багато війська, а здолати турків не вдається. Тоді козак каже: “Ставай, цар, біля мене!”

Цар став. А запорожець підняв руку і піймав ядро. “Ось бачиш, – каже, – який гостинець! А зараз – дивись на острів: що там?”

Глянув цар, а на острові турки самі своїх рубають шаблями. Піднялася велика курява, а потім затихло.

“Дивись тепер”, – каже запорожець. Глянув цар – а на острові не залишилося жодного турка. Порубали вони самі себе,

і чорні ворони над ними літають.

Цар тоді і каже: “Ну, запорожці, дарую вам цю землю, живіть на ній, поки світить сонце!”

Тоді стали вони роз’їжджатися. Москалі посідали на коней, а запорожці подалися до лиману...

Це треба запам’ятати

Москалями українці називали росіян, жителів Московського царства – Московії. Ця назва не мала образливої забарвленості.

Певний час москалями називали ще солдатів.

Ці легенди втілили в собі народну мудрість, роздуми про подвиги, бойове товариство, військову доблесть козаків. Що стосується “характерників”, то можна пояснити появу таких персонажів в українському фольклорі. Козакам часто доводилося битися з набагато переважачим ворогом. Часто доводилося виявляти чудеса сміливості та бойової кмітливості. Запорожці інколи виходили живими з такої колотнечі, що, здавалося, без чаклунства та дива тут не могло обійтися. Так і з’явилися легенди про “характерників”, яких і куля не брала, і ворожа шабля не чіпала, які могли перетворитися на звіра, чи птаха, чи навіть річку або дерево.

Але не тільки “характерники” – всі козаки виявляли сміливість і мужність, стійкість і веселу вдачу справжніх народних лицарів.

3. Лист турецькому султанові

Своєрідним був гумор запорожців – грубим, але влучним.

За легендою, якось отримали козаки грамоту (листа) від турецького султана. У своєму посланні могутній володар вимагав від запорожців “здатися добровільно без усякого опору”.

А що ж запорожці – злякалися? Звісно, ні. За легендою, вони написали один з найвідоміших листів у світі – “Відповідь запорозьких козаків турецькому султану”. Написання цього листа яскраво представив нам великий художник Ілля Рєпін.

І. Рєпін. Запорожці пишуть листа турецькому султану

Існує декілька варіантів цієї відповіді. Далі наводиться (дещо скорочено, із збереженням стилістики оригіналу) один з них. Деякі незнайомі слова, біля яких поставлені маленькі цифри – виноски, пояснюються в кінці сторінки.

Лист запорожців турецькому султану

“Який ти в чорта лицар, шо чорт... а ти і твоє військо пожирає! Ти самого луципара¹ секретар, нашого Бога дурень, турецький кухар, Вавилонський слюсар, Македонський браговарщик², Олександрійський котолуп, Малого і Великого Єгипту свинар, Вірменська свиня, козацький сагайдак, Подольський кат, Лютеранська попруга³, Московська мара⁴, циганська... пуга⁵. Не будеш ти синів християнських мати і твого ми війська не боїмося! Землю і водою битись будемо з тобою, вражий, клятий син, чорт твою мат, нехрещений лоб... Так тобі запорозького війська козаки казали... Числа не знаємо, бо календаря не маємо; місяць на небі, а рік в календарі; день у нас – такий, як і у вас, поцілуй... нас, та й убирайся від нас, бо будемо лупцювати вас”.

Запорозького війська кошовий з товариством. 1619 року 15 червня.

Що можна сказати про цей легендарний лист? Звичайно, він далекий від традицій дипломатії. Історики кажуть, що насправді такого листа султану запорожці ніколи не писали.

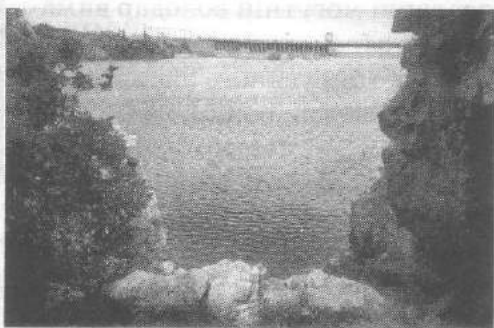
Але легенда про цей лист мала показати відвагу, гордість, життєлюбство та гумор козаків. Перед загрозою одного з наймогутніших володарів світу вони не розгубилися, а показали власну гідність.

4. Козацьке життя

Слава про запорожців ширилася по всій Україні. Багато хто з пригноблених селян, знедолених міщан тікали на Січ, щоб стати справді вільними людьми.

А як приймали до козацького товариства? Про це є багато різних легенд.

За однією з них, приходили люди до запорожців через природну "парадну браму" Хортиці, де один раз на тиждень на прибулих чекали досвідчені козаки. Коли ж чоловік переправлявся на Січ з іншого боку Хортиці, то це могло означати, що він йде сюди з недобрими намірами.

Легендарна хортицька "парадна брама"
(фото І. Щупака)

Новачка запитували:

- Якої ж ти віри?

- Християнської!

- А ну, перехрестися!

Людина хрестилася, і її приймали; але справжнім членом козацького товариства чоловік ставав тоді, коли проходив випробування в бою.

У народі переказували і про кумедні "іспити" новачків.

Бувало, кажуть козаки прибулому:

- Ми підемо подивимось, що та як, а ти поки що куліш звари. Тільки ж дивися, щоб він готовий та гарячий був, коли ми прийдемо.

- А коли ж ви прийдете?

- Та хто його знає – як справимось, так скоро і прийдемо.

- Добре! – з радістю за такий простий іспит погоджується новачок і заходиться розкладати багаття та готувати нехитру їжу.

Козаки ж обійдуть півкола, заберуться на пагорб та й дивляться, що робить чоловік.

А той, буває, готує куліш, а сам починає хвилюватися:

- Ой, що ж буде, якщо не встигну приготувати їжу, як козаки повернуться?

Час минає, козаків немає, а чоловік ще більше бентежиться:

- Ой, що буде, як козаки не йдуть, а куліш переварився? Козаки не йдуть, а їжа вже охолола?

І починає бігати кругами, виглядаючи, де ж ті запорожці. Дивиться та й примовляє:

- Ой, лишенько, та де ж ті козарлюги, та що ж до обіду не йдуть? Та як же я виконаю їхнє доручення? Та навіщо ж я взагалі прийшов до цих розбійників?

А запорожці дивляться на цього бідолашу з пагорба – та регочуть, аж живіт ледь не надривають. Потім спускаються до новачка та й кажуть:

- Іди геть, чоловіче, звідкіля прийшов. Немає в тебе ані витримки, ані кмітливості козацької. Не годишся ти для нашого товариства.

Іншим разом, другий новачок на такому ж іспиті подивиться-подивиться, де козаки, погукає їх – а ті з хортицького пагорба не відповідають.

Тоді чоловік і каже:

- Та хай вам чорт, як вас немає – то я й сам все з'їм. – Сідав, уплітав весь козацький обід та й лягав спати.

Спускалися тоді козаки й казали:

- Що ж, як ти впевнений в собі – так і ми на тебе сподіватимемося. Як ти добре їси – то й добру силу маєш. Беремо тебе до свого товариства. Але пам'ятай, що тут один за одного стоїть та допомагає.

Як жили козаки на Січі, ти дізнаєшся з початкового курсу історії України. Готувалися до нових військових походів, самі куховарили, майстрували, ходили до церкви. Приходив час відпочинку – завзято гуляли, пили горілку. Але й розум у цьому мали. Коли палили люльки – вихвалялися, у кого вона краща.

Тут справа не стільки в тому палінні, скільки у вигадці та вмінні людини, що ви-робляє такі речі.

Але деякі речі, якими користувались козаки, були досить незвичними. На Хортиці є ось така “запорозька миска”, з якої, як кажуть, інколи їли козаки.

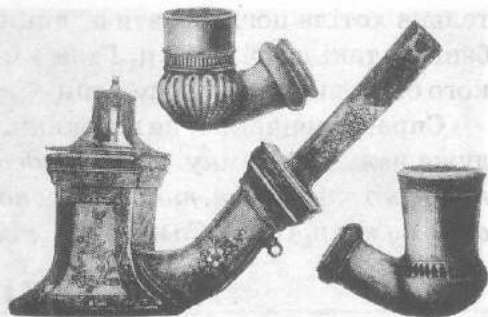
Мабуть, ще можна уявити, як у цій місці можна готувати якусь страву. Але як їсти, не набираючи їжу в звичайні тарілки чи миски? Щоб дістати їжу з цієї “запорозької миски”, треба мати незвичайні ложки з дуже довгими ручками. Кажуть, що вони були в козаків. Але ж такими ложками неможливо їсти – до свого рота не донесеш!

Запорожці здогадалися, що треба робити.

(До речі, а що б запропонував ти?)

Козаки годували такими довгими ложками своїх товаришів, що сиділи навпроти них, “через” миску.

До речі, за легендою, так само зробили козаки при дворі цариці Катерини II. Російська прави-

Козацькі люльки

“Запорозька миска”
(фото О. Бурбовського)

телька хотіла поглузувати з “диких людей” – козаків, видавши їм на бенкеті такі довгі ложки. І там кмітливі запорожці теж вийшли з такого становища, годуючи один одного...

Справа, звичайно, не в ложках. Народ доніс до нас через ці легенди дуже важливу думку. *Якщо будеш піклуватися не лише про себе, а про свого товариша, то зможеш подолати всі труднощі, та ще й тобі самому краще буде. Саме так і жили запорозькі козаки.*

ПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Хто такі “характерники” в українській народній традиції? Чому в народі виникали легенди про них?
2. Для чого в поході козаки ставили вози кругом навколо свого табору?
3. Розкажи легенду про запорожців, яка тобі запам’яталася.
4. Чому вчить легенда про кам’яну “запорозьку миску”?

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

1. Що таке попруга, мара, пуга?
2. У чому полягала образа козаками турецького султана, коли вони називали його представником певних професій?

ПРАКТИЧНЕ ЗАВДАННЯ

1. Уважно розглянь репродукцію картини І. Рєпіна “Запорожці пишуть листа турецькому султану” та напиши невеликий твір-розповідь про те, як це було, хто є хто з зображених козаків.
2. Якщо ти живеш недалеко від Хортиці, під час відвідування неї з батьками або вчителем спробуй знайти ті місця на острові, про які йшлося в матеріалі цього уроку.

1. Визвольна війна в нашому краї

У XVII столітті чужинці загарбали всю Україну. Польські пани захопили землю, і українські селяни гнули на них свої спина. Переслідувалася православна церква, українцям нав'язувався *католицизм*, який сповідували поляки.

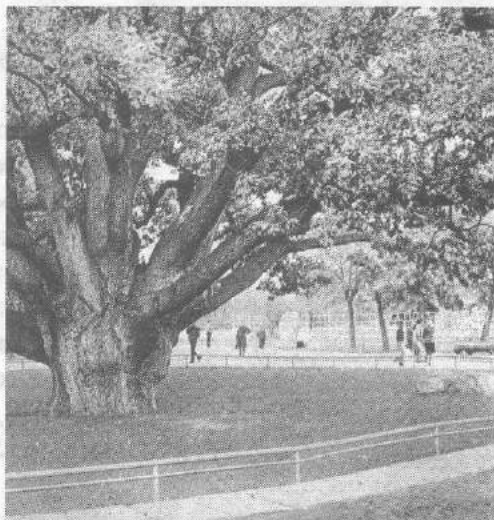
Не міг український народ змиритися з поневоленням. Звичайно, у боротьбі за волю першими були запорозькі козаки.

На Хортиці збиралися козацько-селянські загони на боротьбу з поляками. Відвідували острів народні ватажки Тарас Трясило, Іван Сулима, Кизим та інші.

Великим вождем визвольної війни українського народу був Богдан Хмельницький.

До нас дійшли легенди про те, що Б. Хмельницький не раз бував на Хортиці. Тут він відвідував знаменитий 700-річний запорізький дуб у селищі *Верхня Хортиця*. Під запо-різьким дубом козацький полководець закликав своїх товаришів бути "такими ж міцними, як цей дуб, нерозривно зв'язаними з нашою матір'ю-вітчиною, як дуб своїм корінням – із землею".

У 1648 році Богдан Хмельницький розгромив польський гарнізон на *Верхній Хортиці* (зараз це правобережна частина міста *Запоріжжя*). Саме з цього місця під його керівництвом виступили козаки. Загін Хмельницького

Запорізький дуб

Пам'ятний знак на Хортиці (фото І. Щупака)

мав об'єднатися з повстанцями Наддніпрянщини. Так з території нашого краю розпочалася велика визвольна війна українського народу.

Про ці події нагадує пам'ятний знак, що біля Музею запорозького козацтва на Хортиці.

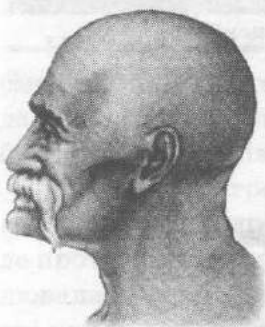
Напис на кам'яній стелі свідчить:

"У січні 1648 р. біля о. Хортиця запорозькі козаки на чолі з Б. Хмельницьким вперше розгромили загін польських гнобителів".

Після цієї битви було ще чимало перемог українських військ, про що ти дізнаєшся з початкового курсу історії України. Але одна з перших битв відбулася в нашому краї.

2. Легендарний Сірко

Багато випробувань випадало на долю козаків. Як ти вже знаєш, з півдня часто траплялися набіги татар – турецьких васалів. На заході доводилося битися з ляхами. Та й до північного сусіда – російського царя – треба було бути пильними. Як казали тоді, *царська воля – то козацька неволя...*

І. Сірко (реконструкція)

Чимало було героїв серед козаків. Але слава запорозького отамана Івана Сірка була найгучнішою. Одне його ім'я наводило жах на ворогів. Він не тільки відбивав напади татар, але й сам більше 50 разів ходив походами на татар і турок, звільняв з неволі українських людей. І жодного разу вороги не змогли здолати загони отамана.

Як і всі в ті часи, жорстоким був Сірко до ворогів. Він нищив татарську кінноту та турецьких яничар, а взявши місто – інколи разом з воїнами нищив їх родини.

Це треба запам'ятати

Яничари – це добірні піхота в турецькій армії. Спочатку її формували з християнських бранців. Пізніше в яничари насильно набирали хлопчиків із християнського населення, підкореного турками. Українці вважали яничар зрадниками, що вірно і завзято служать чужій владі.

Під час походів отаман прирікав на смерть тих українців, що зреклися християнства та прийняли турецьку віру. Тоді Сірко не жалів ні жінок, ні навіть дітей. Бо зрада рідної віри тоді могла значно послабити опір татарсько-турецьким супротивникам. Звичайно, все це було жорстоко. Але ж і час тоді був жорстоким. Вороги розуміли тільки силу.

Серед бойових товаришів і серед ворогів вірили, що Сірко не тільки вправний воїн, але й “характерник”, чаклун. Татарських дітей навіть лякали його іменем, називаючи “урус-шайтаном” – “руським чортом”.

Сам турецький султан наказав молитися в усіх мечетях про його загибель.

Та ось постарів непереможний отаман. За легендою, повідомив він товаришів, що наближається час його смерті.

Засмутилися запорожці – як вони будуть без свого батька?

А Сірко велів їм по смерті спалити тіло та попіл розвіяти. Це, казав ватажок, для того, щоб не молились на нього, а на себе сподівались.

А ще просив Сірко окремо поховати його правицю (тобто праву руку) – відрубати й покласти в домовину. І лише у випадку великої скрути відкопати її й узяти з собою в бій.

За легендою, записаною Я. Новицьким, запорожців ще довго боялись ляхи та бурсурмани.

Б'ються, бувало, козаки, і правицю його поперед війська везуть. Там, де рука – там удача. Було так, як і заповідав Сірко. Побачать неприятельські воїни його правицю – і, як скажені, самі себе шаблями порубають.

Легенди про Сірка вже багато століть переказують в народі. Його образ – це втілення сподівань українців про непереможного воїна, захисника України в часи тяжких випробувань.

3. Наш край під час повстання Кіндрата Булавіна

Ти знаєш, що воювали козаки не тільки проти іноземних поневолювачів. Простий люд, селян і міщан пригнічували пани-кровопивці. Тому козаки брали участь в антипанських, антифеодальних повстаннях. Бо самі ж козаки чи їхні предки втекли у вільний степ від панської кривди.

Запорожці завжди підтримували боротьбу за волю і селян України, і побратимів – *козаків з Дону*.

У 1707 році на Дону почалося повстання проти російського царя та панів під керівництвом **Кіндрата Булавіна**. Запорожці співчували

Запорожець XVIII століття
(з літографії Р. Жуковського)

козацькому ватажку та його товаришам.

Наприкінці того ж 1707 року К. Булавін прийшов на Запорозьку Січ, щоб залучити місцеве козацтво до спільної боротьби. Козацька старшина та кошовий отаман не підтримали дончанина, але багато запорожців вирішили допомогти йому. Навесні 1708 року вони рушили на Дон. Одним з місць збору повсталих була річка Берда, що знаходиться на території сучасної Запорізької області.

Незважаючи на допомогу запорожців донським козакам, повстання закінчилося поразкою. Не обійшлося без зради – К. Булавина вбила козацька старшина.

Один з помічників бунтівного отамана, Ігнат Некрасов, зробив спробу продовжити справу К. Булавина. У 1710 році І. Некрасов з трьома тисячами козаків і двома тисячами кубанських татар знов прийшов до нашого краю, на береги річки Берда. Звідси він розсилав гінців по Україні, закликаючи народ підтримати його справу. Але підняти нове повстання проти царя І. Некрасову не вдалося.

Російська імперія ставала все могутнішою, і на запорожців чекала лиха доля.

4. Знищення Запорозької Січі

Довго стояли козаки на сторожі волі України. Завдяки запорожцям не докочувалися татарські навали і до російських земель.

Втім, часи змінилися, і зміцніла Росія. У ході російсько-турецької війни її війська здолали турецьку армію і татарську кінноту, захопили татарські міста. Відпала потреба в козацькому героїзмі.

До того ж, російські царі не могли змиритися з волелюбними порядками козацької республіки. Не могли простити допомогу запорожців повсталим селянам, укривання втікачів з-під панського ярма на Січі. Тому імператриця Катерина II вирішила зруйнувати Січ.

Так і було зроблено 1775 року. Російське військо під командуванням генерала П. Текелія поверталось з російсько-турецької війни. Проходячи через Запорозжя, велика армія виконала царський наказ і повністю зруйнувала Січ.

Але народна думка шукала свої пояснення невдячності Катерини за жертви запорожців у боротьбі проти зовнішніх ворогів. Українці гадали, що цариця особисто ненавиділа козаків. Мовляв, образилася вона на запорожців, перебуваючи в козацькому краї.

Катерина й справді була в наших місцях. Свого часу їхала вона тут зі своїм вірним вельможею Григорієм Потьомкіним.

Потьомкін, як міг, намагався пустити своєї господині пил у очі. Він хотів показати, як заможно живуть українці, що потрапили “під крило” Російської імперії. Тому біля селянських хат стояли численні мішки з піском – нібито мішки з багатим врожаєм пшениці. А вздовж дороги, якою прямувала карета Катерини, були споруджені декоративні щити з намальованими стінами багатих хат, навіть кам’яних будинків.

З того часу й пішов вислів “потьомкінське селище”, що означає маскування яскравою мішурою справжньої бідності, брехливе замилювання очей.

Та що ж трапилося у цариці з запорожцями?

В одній з легенд йдеться про те, що хотіла Катерина відвідати саму Січ. Але ж відомо, що козаки не пускали на Січ жодну жінку. Навіть матері, сестри, дружини, кохані мали залишатися поза стінами козацької фортеці, щоб не відволікати славних воїнів від підготовки до нових походів. А тут Січі домагається не проста жінка, а цариця.

Що робити козакам?

А Катерина гнівається:

- Чого відразу не виконуєте височайшого повеління?!

- Та ми ж не можемо піти проти козацьких законів, – одкажуть запорожці.

- Я – це і є закон! – гримас цариця.

- Та ми ж, ваша величність, хочемо одного – дотриматися найвищого закону.

- А що ж це є за такий найвищий закон? – дивується Катерина.

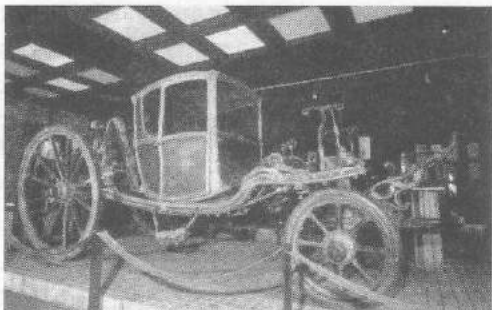
- Та це ж закон про те, що найвища цінність у світі – це цінність життя цариці. А під час переправи на Січ повз пороги все може бути...

Катерина II

Григорій Потьомкін

Карета Катерини II, в якій цариця подорожувала на південь та відвідала наш край

- То ж ви, козаки, і забезпечите мою безпеку, – продовжує наполягати на своєму вперта жінка. Хто перевезе мене до Хортиці?

Почухали потилиці козаки, пошарпали свої довгі вуса. Ніхто не хоче порушувати вікові традиції козацтва, та й проти царської волі йти – теж до біди.

Раптом – визвався один старий козак: я можу!

Загомоніли запорожці: як же так! Втім, нічого вже не вдієш. А старий й далі ве-

де:

- Можу я, государиня-матінко, перевезти тебе, але ж тільки одна людина, крім гребця, до човника влізе.

- Нічого, ти мені будеш охоронцем, – говорить цариця та сідає разом з дідом до човна.

Пішов цей човник до хортицького берегу, снує між бурунами порогів, долає бистрини. Аж бачать люди – посеред Дніпра підходить човник до невеликої скелі, пристає – і висаджує дід на неї царицю! А сам править свій човен до іншого берегу.

Стоїть Катерина на дніпровській скелі, руками розмахує. Щось верещить, але ж за могутнім гулом порогів нічого не чути на березі. Царські вельможі витріщилися на царицю – а зробити нічого не можуть. Так і залишилася могутня російська цариця сидіти в “кам'яному кріслі” всю ніч.

Хто його знає, як та хто зняв бідолашну царицю з того незручного крісла та повернув на берег, до своїх солдатів і вельмож. Але Катерина не забула тієї кривди, і приїхавши до столиці, наказала зруйнувати Січ.

Джура сьогодні
(фото з кн.: Запорожжє: Реклам.-
сувенір. путеводит. об історії
культури и совр. жизни города.
– Запорожжє, 1999)

Немає вже Січі на Хортиці, не борознять сивий Дніпро козацькі чайки. Але біля сучасної греблі Дніпрогесу можна побачити скелю, що за формою дуже нагадує крісло. Ця скеля так і називається – *Скеля Катерини*. Так вертляво сиділа російська цариця на дніпровському камінні, що собою аж кам'яне сидіння протерла.

5. Замість епілогу до козацької історії

У далекому минулому залишилися козацькі січі, але слава й діло козаків не розтанули у часі. Козаки започаткували основи українсь-

кої держави. Їхня справа продовжена в історії нашої незалежної, вільної України.

Та й козацтво сьогодні відроджується. Ще наприкінці 1990-х років у місті Запоріжжі виникли такі організації, як “Козацьке братство”, “Козацька вольниця”, “Козацький кіш”.

У грудні 1991 року на I-й об'єднаній раді було прийнято ухвалу про створення товариства “Запорізька Січ”, основними напрямками роботи якого стали духовне відродження, пропаганда козацької ідеї, козацьких традицій. У 1994 році з товариства виділилося Військо Запорізьке Низове.

Є в Запоріжжі і школа джур (тобто молодих козаків).

Це треба запам'ятати

Джури – це хлопчики-підлітки, що жили в козацьких куренях, виконували різні доручення козаків, училися в січовій школі.

Тут хлопці вивчають козацьку історію та традиції, тренують свій дух і тіло.

Отже, міцніє на сучасному Запоріжжі козацький дух, відроджується його колишня справа.

А козаки чекають на сміливих джур. Чекають на тебе.

ПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Як пов'язаний наш край з визвольною війною українського народу?
2. Розкажи легенду про отамана Сірка.
3. Коли донський козак К. Булавін відвідав Запорожжя?
4. Чому насправді російська цариця Катерина II вирішила зруйнувати Січ?
5. Коли було ліквідовано Січ?
6. Хто такий джура?

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

1. Що зараз означає характеристика “потьомкінське селище”?
2. Як можна обґрунтувати козацьку традицію не пускати жінок на саму Січ?

ПРАКТИЧНЕЗАВДАННЯ

Спробуй придумати веселі ігри на кмітливість, силу, спритність, які б можна було назвати “козацькими забавами”. Запропонуй ці ігри своїм товаришам.

НАШ КРАЙ у XVIII – XX ст.

УРОК

Олександрівськ – місто і фортеця

1. Фортеця на півдні Росії

Сотні років запорозькі козаки були надійним захисним бар'єром на шляху татарських набігів з півдня. Втім, як ти вже знаєш, російські царі не могли змиритися з існуванням вільної козацької військової республіки. Січ було зруйновано.

Але ж боронити південні кордони країни треба!

І ось було вирішено створити цілу лінію фортець, що мали боронити від смерчів татарської кінноти.

У 1770 році російська імператриця Катерина II наказала спорудити Олександрівську фортецю. Вона знаходилася на правому фланзі Нової Дніпровської лінії фортець.

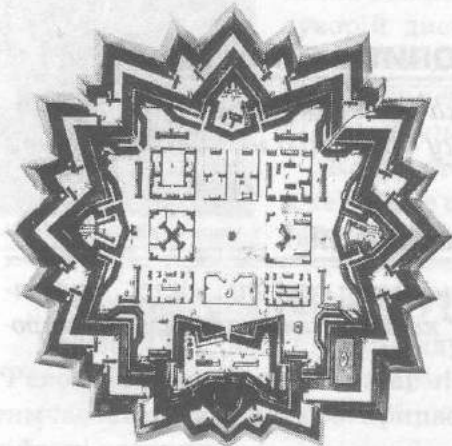
Краєзнавці, історики вважають, що свою назву Олександрівська фортеця отримала на честь командуючого 1-ою російською армією князя Олександра Голіцина. З точки зору інших, ім'я місту дав інший Олександр – князь Олександр Вяземський.

17 серпня будівельники почали зводити фортецю. Зараз це район, що обмежується вулицями *Чекістів*, *Тургенева*, *Жуковського*. Через те, що ці місця навесні підтоплювалися повинню, будівництво перенесли в район сучасного *Малого ринку*.

Разом з фортецею виник і *форштадт* – поселення цивільних жителів. Він являв собою скупчення землянок і хат-мазанок, покритих очеретом і соломою. А перша вулиця, що згодом виникла в центрі нового міста, носила назву **Кріпосна**.

Фортеця займала “цілу квадратну версту”. Її вали були земляні. Якби спостерігач міг оглянути фортецю з висоти пташиного польоту, то побачив би, що вона дуже нагадувала сніжинку чи квітку, що розпустилася.

Фортеця і форштадт були пунктами зупинок для російських військ, що прямували до Криму. А фортечна тюрма служила місцем ув'язнення для засуджених на каторжні роботи.

План Олександрівської фортеці (1771 рік)

Втім, своє військове значення Олександрівська фортеця зберігала дуже недовго. Після того, як Росія уклала мир із Туреччиною та включила до свого складу Крим у 1783 році, Олександрівська фортеця опинилася в тилу. У 1789 році за царським наказом Дніпровська лінія фортець була ліквідована. Олександрівськ остаточно став мирним містом.

2. Замок Попова

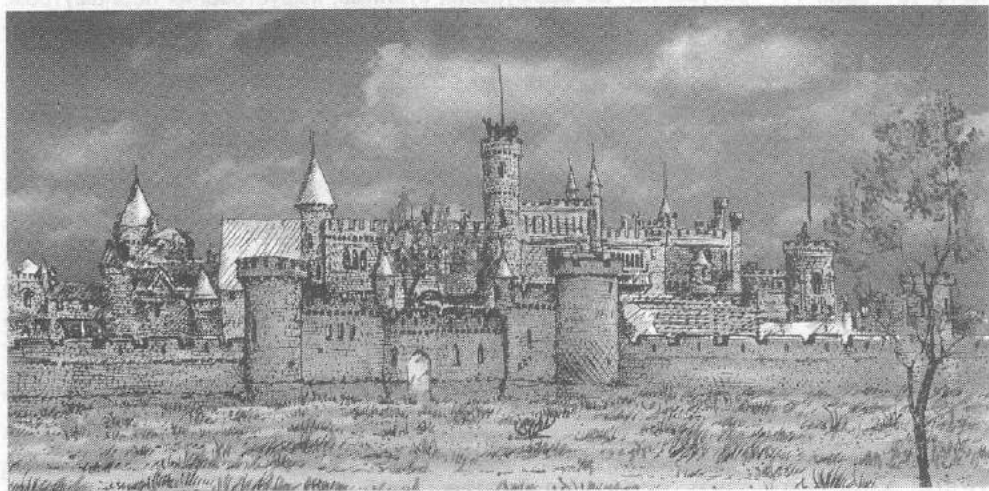
Місто Олександрівськ у XVIII столітті не дуже привертало увагу сучасників. Багато цікавого можна було знайти на селі.

Село Василівка (зараз це – районний центр на південь від Запоріжжя) було засноване на початку 40-х років XVIII століття запорозькими козаками, солдатами-втікачами та кріпосними. Його назва походить від імені Василя Степановича Попова (1743–1822 рр.). Він був сановником двора Катерини II, служив у могутнього князя Григорія Потьомкіна Таврійського.

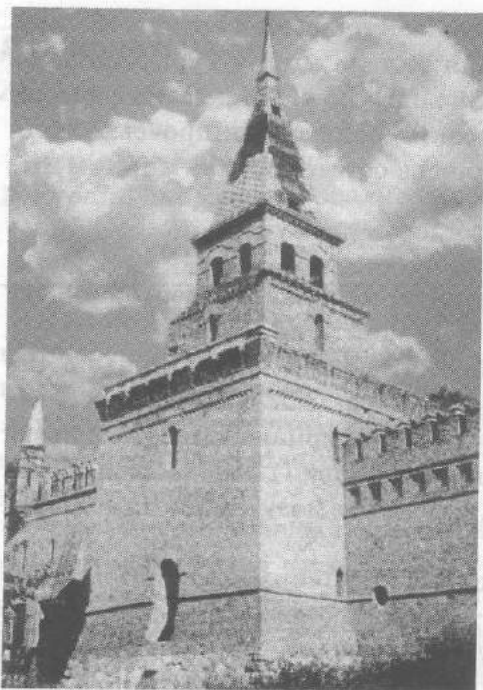
Онук відомого придворного, **Василь Павлович Попов** (1833–1894 рр.) побудував тут чудовий палац – справжню перлину таврійського степу. Наче з казки постають перед нами зубчаті стіни чарівного замку з циліндричними та прямокутними баштами, вишуканими балкончиками, галереями та вузькими витонченими вікнами.

Цей палац, на жаль, не зберігся до наших днів. Дійшли тільки нечіткі фотокартки. Але реконструкція художника дає можливість уявити, яким він колись був.

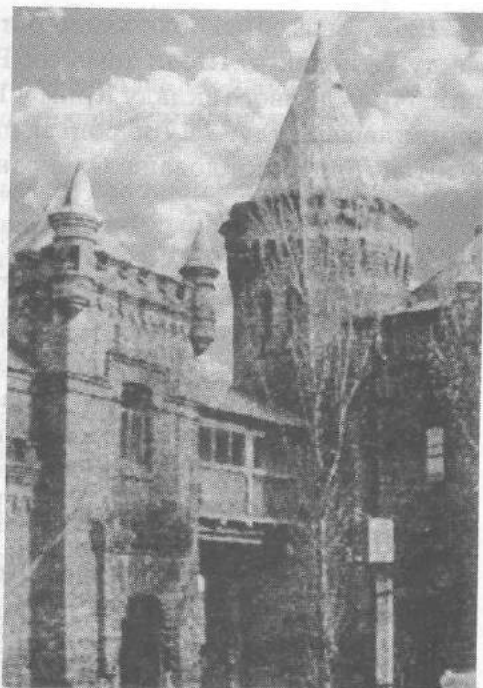
Саме в нашому краї народилися та працювали справжні майстри, що створили це чудо. Це – автор проекту палацу та керівник будівництва, мелітопольський архітектор **Олександр Наумович Агеєнко**. Це – невідомі нам василівські майстри-будівельники, що зводили стіни палацу з місцевого матеріалу.

Василівський палац (малюнок О. Гурського)

Конюшня палацового комплексу

Будова західного флігеля

Та й у 40 кімнатах палацу було на що подивитися. Ось як описують інтер'єр палацу сучасний запорізький краєзнавець **К. Бакуров** і директор музею "Садиба Попова" **В. Мешков**:

У палаці були зібрані колекції старовинних книг, картин, скульптури, холодної та вогнепальної зброї. Підлога зали для танців була з білого мармуру, а в центрі кімнати знаходився акваріум з дивовижними рибками і фонтанчиком. Все це виблискувало у світлі чотирьох чудових золочених люстр. Поруч з танцювальною залю була "дзеркальна кімната" для дам. Тут красувалися 25 мармурових столиків, інкрустованих перламутром. Але здавалося, що їх набагато більше, бо вони стократно відбивалися у величезних дзеркалах від підлоги до стелі.

Найбільш цікавими для гостей замку були 10 так званих "етнографічних кімнат".

(До речі, згадай, що вивчає наука етнографія?)

Ці кімнати розповідали про культуру та побут різних народів світу – грузинського, індійського, китайського, російського, турецького, японського та інших. Тут стояли манекени чоловічого зросту в національних костюмах. Але дивиною було те, що ці манекени були механічними і... рухалися! – вклонялися, поверталися, наче вітали відвідувачів замку.

До нас дійшли лише будови східного, північного та західного флігелів, каретний двір, оглядова башта. Досі дивує своєю величністю

конюшня В. Попова, що нагадує стіни та башти Московського Кремля.

Споруди палацового комплексу дуже відрізнялися одна від одної. Є башти і стіни, що нагадують нам одночасно стилі російських укріплень і західноєвропейських фортець.

Чим пояснити таке архітектурне розмаїття? Чого хотів Василь Попов, коли будував палац?

За легендою, переданою К. Бакуровим, хазяїн замку якось зустрів на ярмарку циганку. Та ворожка напроорочила Попову, що він помре тоді, коли буде завершено будівництво палацу.

Мабуть, тому Василь Попов і “чудив”: щось змінював, щось перебудовував, десь ламав вже зроблене, тобто – відтягував завершення будівництва. Але в рік закінчення усіх робіт в палацовому комплексі, 30 серпня 1894 року, Василь Попов помер. Йому так і не довелося пожити у своєму загадковому замку.

Цікаво було почути, як один школяр, вражений надзвичайною красою відвіданого замка, казав: “Тут, мабуть, жив казковий Гудвін – чарівник смарагдового міста!”

Так, це дуже схоже на казку. Казку Запорізького краю.

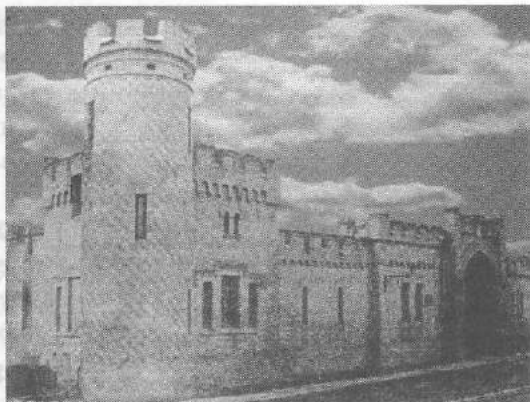
3. Місто Олександрівськ

Тепер повернемося до повітового центру, яким став Олександрівськ у 1806 році. Олександрівський повіт входив до складу Катеринославської губернії (тепер Катеринослав – це місто Дніпропетровськ).

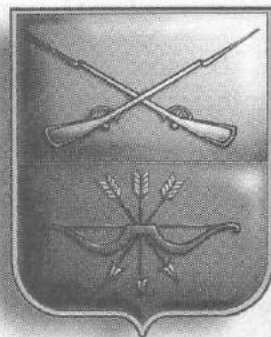
Тоді ж було визначено герб Олександрівська.

Він мав символізувати перемогу російської зброї (рушниця у верхній частині герба) над татарською (лук з трьома стрілами внизу герба).

Зовнішній вигляд міста аж ніяк не можна було назвати гарним. В описанні Олександрівська за 1820 рік було написано, що місто збудовано “неправильно і погано”. Більшість будинків у повітовому центрі були дерев’яними або глинобитними, вкриті соломкою або очеретом. Тому пожежі були тут стихійним лихом. Най-

Будова східного флігеля

Герб Олександрівська
(реконструкція О. Гурського)

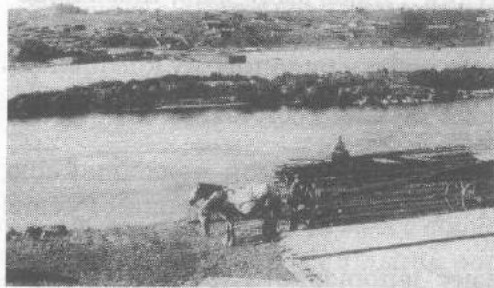
Залізнична станція в Олександрівську

більшою і кращою спорудою був острог (тюрма). Не було каналізації, водогону. Чотири безіменні вулиці під час дощу потопали в багнюці.

Мабуть, саме таким і побачив Олександрівськ великий російський поет О.С. Пушкін. У 1820 році його було заслано зі столиці Росії на Кавказ, і він проїжджав заштатне провінційне містечко.

Втім, не стільки саме місто, скільки історія Запорізького краю приваблювала великих людей. На Хортиці черпали натхнення знамениті російські художники Ілля Рєпін і Валентин Серов, музичний геній України Микола Лисенко та письменник Михайло Коцюбинський, російський майстер пера Іван Бунін та багато інших.

А в 1843 році наш край відвідав Великий Кобзар України. Тарас Шевченко відзначився тут як художник: він робив малюнки церков Олександрівська і його передмість.

Будівництво мосту через Дніпро (фото 1870 р.)

Поштовх розвитку міста дало відкриття у 1873 році залізниці Лозова – Олександрівськ, що пізніше продовжилася до Криму. В Олександрівську збудували залізничну станцію Південну (тепер – Запоріжжя-I).

Згодом були побудовані й інші залізничні шляхи. Через Олександрівськ пройшла залізниця Донбас – Кривий Ріг, і тут виникла друга залізнична станція – Катерининська (тепер – Запоріжжя-II). Таким чином, Олександрівськ опинився на перехресті важливих транспортних магістралей.

Санкт-Петербурзький банк (фото 1911 р.)

Цікаво, що олександрівські залізничні вокзали пов'язані з іменем великої української поетеси Лесі Українки. У 1907 році, прямуючи до Криму, вона побувала на землі запорозьких козаків. Поетеса зупинилася тут на короткий відпочинок і нічліг. А з поштового відділення Катерининського залізничного вок-

залу Леся відправила листівку батькам.

Роль міста як транспортного центру зростала. Це було пов'язане не тільки з залізницею, а ще й з річковим шляхом. З Олександрівської пристані судна доставляли вантажі Дніпром аж до морських портів.

Розвивалась промисловість. У місті виробляли сільськогосподарську техніку, будівельні матеріали. Причому 80 % виробництва належало німецьким капіталістам.

В Олександрівську діяло 11 відділень банків. Вони здійснювали фінансові операції по всій Росії та з зарубіжними партнерами.

Першим культурно-просвітницьким закладом був Народний Дім. Його будова збереглася до сьогодні – це колишній кінотеатр імені Леніна на площі Свободи. До речі, цей будинок багато що бачив на своєму віку – представників міського дворянства та революціонерів-більшовиків, міністрів і поетів, у тому числі: Максима Горького, Володимира Маяковського та інших.

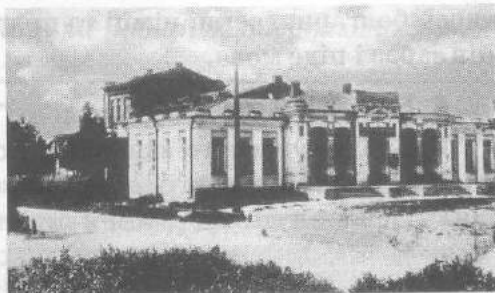
Але повернемося до Олександрівська кінця XIX століття. Тут діяло кілька невеликих бібліотек, згодом з'явилися ілюзіони (*так тоді називали кінотеатри*), у трьох невеликих театрах давали спектаклі заїжджі актори.

Якщо культурно-просвітницьких закладів було небагато, то шинків, питійних закладів було вдосталь. Для послуг городян було майже 30 трактирів.

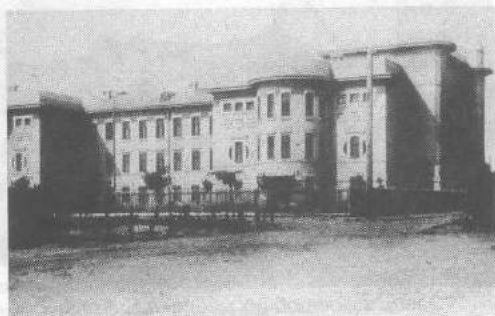
Напередодні Першої світової війни Російська імперія досягла найвищого рівня свого розвитку. Олександрівськ теж досить швидко зростав. Зростала кількість мешканців міста, тут більше вироблялося промислової продукції, більше перевозилося вантажів.

У 33-х школах та шести середніх навчальних закладах вчилася 4500 учнів. Щоправда, понад 40 % дітей шкільного віку не відвідували школи – у батьків не вистачало грошей, і дітям треба було заробляти на хліб.

Це було проблемою для багатьох українських сімей. Втім, не тільки для них. Олександрівськ, як і весь наш край, був багатонаціональним. Тут разом з українцями жили і працювали росіяни,

Народний Дім (фото 1908 р.)

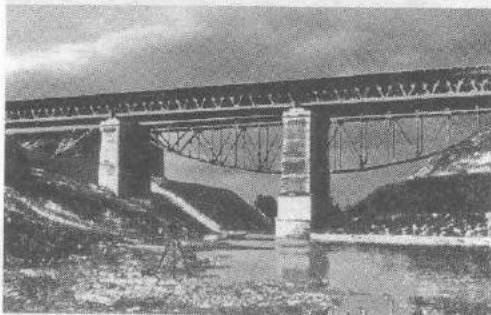

Чоловіча гімназія (фото 1911 р.)

євреї, болгари, греки, німці та представники інших народів. Про німців зараз і піде мова.

4. Німецькі колонії

Поблизу сучасного запорізького автовокзалу протікає річка Мокра Московка, яка сьогодні майже повністю заросла очеретом. Через річку перекинута міст, який стоїть на місці побудованого ще в XIX столітті Шенвізьського мосту.

Шенвізький міст через річку Мокра Московка (пріснував до 1913 року).

Саме тут наприкінці XVIII століття від цього місця аж до Привокзальної площі розташовувалася колонія менонітів та їхні земельні угіддя. Назва колонії – Шенвіз – перекладається з німецької як “Чудовий луг”. Колоністи завдяки сумлінній праці й справді перетворювали землю на квітучий, багатий луг.

Для допитливих

Меноніти – релігійна спільнота, заснована у XVI столітті Менно Сімонсом у Німеччині та Нідерландах. Меноніти визнають хрещення лише дорослих, заперечують військову службу, прихильники непротивлення злу. У побуті працюючі. В Україні меноніти селилися з 1789 р. над річками Дніпро та Молочна. Виселені чи виїхали у 1920-ті роки і під час Другої світової війни.

Найбільшого розвитку колонія менонітів набула наприкінці XIX століття, коли тут стали будувати промислові підприємства. У 1863 році німецький підприємець Я.П. Коп відкрив у Шенвізі майстерні, де виробляли та ремонтували сільськогосподарський реманент. Згодом майстерня була перетворена на завод.

Заводи Гільдебранта і Прісс, Мензіса (останній був англійцем), засновані в колонії в 1878–1879 роках, також випускали сільськогосподарську техніку – жатки, комбіновані сіялки, плуги тощо. Крім цього, ще один завод – “Леші і Вальман” – виготовляв машини для вироблення олії, преси для виготовлення черепиці, парові машини і котли та ін. Продукція цих підприємств продавалася по всій Росії.

Завод землеробних машин А.Я. Коп
(фото 1911 року)

Німецькі колоністи були гарними господарями. У Молочансь-

ку вони вперше стали виготовляти добре пиво. Від селища *Пришиб* вони проклали шосейну дорогу до залізничної станції. Німцями ж були закладені Алтагірське та Старобердянське лісництва.

Але, мабуть, головне – вони були кращими хліборобами.

Завдяки використанню передової на той час сільськогосподарської техніки, сівообігу (запровадженню три- і чотириплія) наша степова земля давала чималі врожаї.

Взагалі, у нашому краї швидко розвивалися і сільське господарство, і промисловість, і транспорт. Зростав не тільки Олександрівськ, а ще й Мелітополь, Бердянськ, інші міста півдня України.

Втім, як розвиток усієї країни, так і нашого краю був перерваний війною та кривавими революційними подіями. Але про це вже – далі.

Бердянський порт кінця XIX століття

ПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Коли було розпочато будівництво Олександрівської фортеці?
2. Що таке форштадт?
3. Як було засновано Василівку?
4. Що ти можеш розказати про Василівський палац?
5. Хто з видатних діячів культури відвідував наш край у XIX столітті?
6. Які назви носили в XIX столітті теперішні вокзали “Запоріжжя-I” і “Запоріжжя-II” Олександрівська?
7. Як німецькі колоністи сприяли розвиткові нашого краю?

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

1. Як ти думаєш, чому Олександрівська фортеця мала “форму сніжинки”? Які переваги в бою давали численні гострі кути фортеці?
2. Хто такі меноніти?

ПРАКТИЧНЕ ЗАВДАННЯ

Спробуй запропонувати свій варіант герба Олександрівська XVIII–XIX століть. Зверни увагу на те, що герб має лаконічно передавати найважливіші моменти історії, життя міста.

Якщо ти живеш в іншому місті чи селі Запорізької області – створи свій варіант герба для нього.

1. Замах на царя

Олександрівськ був невеликим містом, яких було сотні в межах Російської імперії. Але революційні події торкнулися і його.

Країною правив самодержець Росії, що мав практично необмежену владу. Тому були люди, що бажали смерті царя.

Довідка для допитливих

Історія Росії знає чимало випадків, коли царів убивали під час двірцевих переворотів. Жартували, що в Росії існує необмежена монархія, яка обмежується лише царевбивством.

Під час правління Олександра II (1818–1881 рр.) було здійснено споконвічну мрію селян – вони були звільнені від кріпосної залежності. Щоправда, це супроводжувалося багатьма несправедливостями – селяни отримали дуже мало землі, залишалися панські повинності.

Олександр II

Олександр II провів ще багато реформ (змін) в країні. Економіка Росії стала розвиватися швидше. Але чимало проблем залишилося.

В імперії були люди, незадоволені існуючими порядками. Вони хотіли все змінити і вважали, що для цього буде достатньо вбити царя та деккого з його прибічників. Таких людей називали революціонерами-терористами. Вбивствами вони хотіли залякати владу та “підштовхнути” народ до революції.

Це треба запам'ятати

Революція – це корінний переворот в суспільстві, форма боротьби між різними групами людей.

Революціонери – борці за революцію, за докорінні зміни в суспільстві.

Революціонерів не хвилювало, що під час терористичного акту можуть постраждати мирні люди. Хоча нібито заради цих простих людей і готувалося вбивство царя.

Революціонери-терористи об'єдналися в організацію “Народна воля”. Народовольці пробували вбити царя Олександра II в 1866, 1867 роках – і все невдало. В 1879 році терористи вирішили, що їм вдається це зробити в Олександрівську.

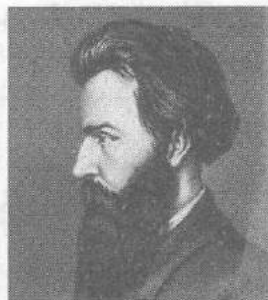
Справа в тому, що в Петербурзі – тогочасній столиці Російської імперії – був холодний, вологий клімат. Олександр II від цього хворів, і

тому майже кожного року – з квітня до листопада – перебував у сонячному Криму.

Ти знаєш, що дорога до Криму йде і через Олександрівськ. Тут уздовж залізниці є багато балок, ярів і байраків. Це була найзручніша ділянка для підриву потягу.

У вересні 1879 року заїжджий купець придбав ділянку з яром недалеко від сучасного селища імені Дімітрова міста Запоріжжя. Під виглядом купця був народоволець **Андрій Желябов**.

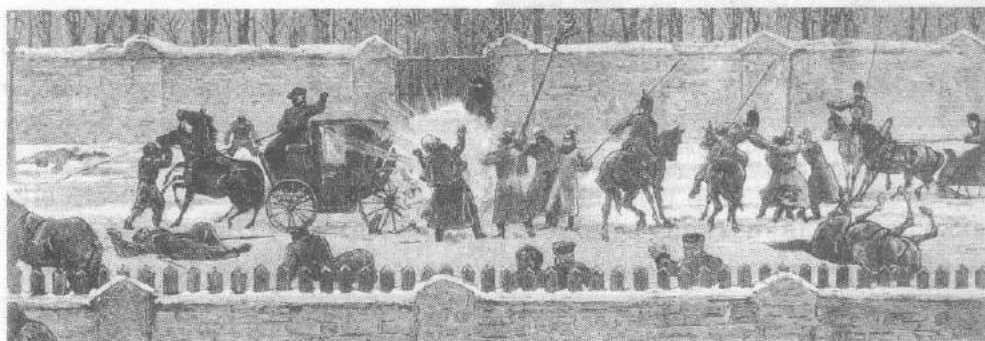
Желябов найняв квартиру на вулиці Соборній. Тут він разом зі спільниками Іваном Окладським, Яковом Тихоновим та “дружиною” Ганною готували все необхідне. У підготовці теракту брав участь і **Микола Кибальчич**.

Народоволець
Андрій Желябов
– організатор замаху
на царя Олександра II в
Олександрівську
в 1879 році

Довідка для допитливих

Микола Іванович Кибальчич (1853–1881 рр.) – один із видатних російських винахідників і одночасно народоволець, терорист. Організував майстерню з виготовлення динаміту. Вже перебуваючи у в'язниці за участь у замаху на Олександра II, одним з перших у світі розробив проект реактивного літального апарату. Повішений у Санкт-Петербурзі.

Вбивство народовольцями Олександра II в Петербурзі 1 березня 1881 року

Міну для підриву потягу виготовив у Харкові та привіз до Олександрівська І. Окладський. Вози, коней купили вже на місці.

Ночами народовольці копали залізничний насип, закладали міни, тягнули провід. Нарешті, все було готово. Вибух мав відбутися 18 листопада під потягом Олександра II, що повертався до Петербурга.

Але... вибуху не відбулося. Що було цьому причиною? Можливо, під постійними дощами зіпеувалися проводи до міни.

Можливо, в останній момент злякався один зі змовників – І. Окладський – і перерубав провід. Так чи інакше, цар тоді вцілів.

І все ж згодом бомба терориста дістала царя. Було це вже в Петербурзі, 1 березня 1881 року.

А в нашому місті на згадку про спробу царевбивства на одному з будинків було встановлено меморіальну дошку з іменем Желябова. За радянських часів іменами *М. Кибальчича*, *С. Халтуріна* (організатор замаху на Олександра II в Петербурзі) були названі вулиці. До речі, мабуть, небагато є міст у світі, де б увіковічувалися імена терористів. У Запоріжжі – є, як залишок минулої епохи.

2. Революційні виступи робітників

Революційний рух на рубежі XIX – XX століть став масовим. Робітники протестували проти 12-годинного робочого дня, важких умов праці. До того ж наприкінці XIX століття економічна криза вдарила по робітниках. Почалися масові звільнення, а у тих, хто залишився на підприємствах – скоротилася заробітна плата.

Перший масовий виступ робітників відбувся в 1872 році. Тоді страйк оголосили робітники залізничних майстерень. Саме в залізничних

майстернях під час червневого страйку 1885 року вперше в Україні робітники взяли в руки червоний прапор. В *Олександрівську*, *Мелітополі*, *Бердянську* діяли антиурядові гуртки та організації.

У січні 1905 року царські війська розстріляли мирну демонстрацію робітників у Петербурзі. Після цього розпочалася *перша російська революція*.

Це треба запам'ятати

Перша революція відбувалася в Російській імперії в 1905 – 1907 роках.

У лютому 1905 року розпочалися *страйки* та *мітинги* в Олександрівську. Робітники вимагали скорочення робочого дня до 8 годин, покращання умов праці, проведення в країні змін в інтересах трудящих.

Це треба запам'ятати

Страйк – це відмова робітників від роботи доти, поки не будуть задоволені їхні вимоги.

Мітинг – це зібрання людей на вулиці чи площі, де висувуються різні вимоги до властей.

У революційній газеті “Вперед” ці події описувалися так:

“Стоять заводи і дрібні майстерні, не працюють млини і залізничні майстерні... крамниці зачинені... Увечері на майдані біля Народного будинку була сходка... Крім заводів олександрівських, робітники зупинили заводи в Хортиці, Оріхові, Софіївці і ще десь... Тепер усіх страйкарів можна вважати в повіті десь тисяч 7-8”.

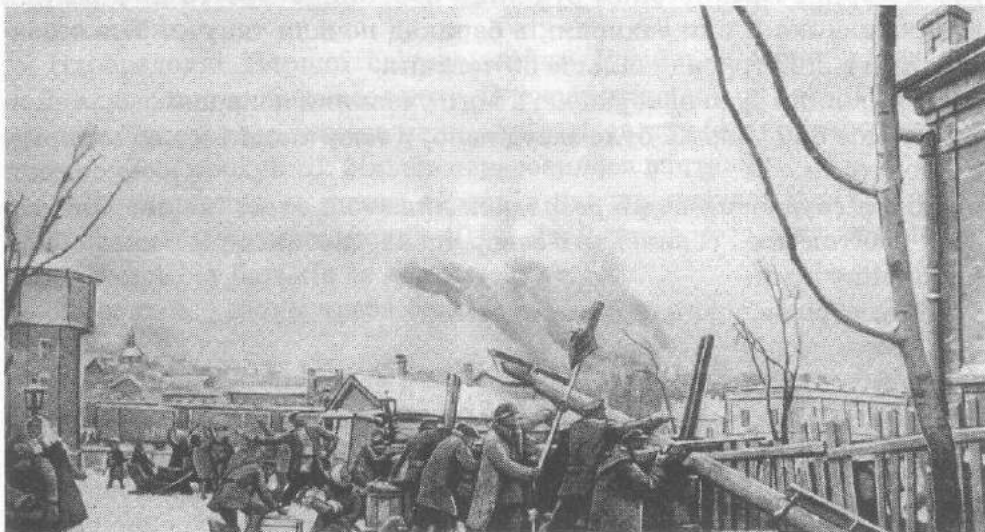
Революційна хвиля охопила тоді не тільки Олександрівськ. На початку весни у Великому Токмаку застрайкували робітники заводу Фукса, у Пришибі – заводу “Франца і Шредера”, у Бердянську – Грієвза і Матіаса. У селі Федорівка великий натовп селян рушив ділити землю і був розігнаний лише за допомогою царських військ.

Але найвищої напруги революція набула в грудні 1905 року. Тоді в багатьох містах Російської імперії почалися збройні повстання. *Одне із збройних повстань відбулося тоді в Олександрівську.*

10 грудня робітники почали наступ. Вони захопили вокзали та майстерні залізниць, найбільші підприємства, телеграф тощо. Але царські війська і поліція готували удар у відповідь. Тоді повстанці стали будувати барикади.

Це треба запам'ятати

Барикада – це оборонна споруда, складена з мішків з піском, каміння, колод тощо поперек вулиць, доріг.

На барикадах 1905 року в Олександрівську.
Діорама Запорізького обласного краєзнавчого музею

Керівники грудневого збройного повстання в Олександрівську С.М. Тополін і В.Л. Васильєв були засуджені до страти. Їхніми іменами назвали вулиці в Запоріжжі

Навколо Південного вокзалу, на полотні залізниці – всюди клялися мішки з піском, рейки, шпали, стягувались меблі. Під ранок 14 грудня на допомогу повстанцям прибули робітники *Синельникова* та *Нікополя*, селяни з *Кушугума*, *Вознесенки*, *Новомиколаївки* та *Балабіна*.

Але велику роль у будь-якому повстанні грає озброєння бійців. З трьох тисяч бійців на барикадах, захоплених підприємствах зброя була лише у 500. До того ж більшість її складали мисливські рушниці та револьвери. Решта повстанців була озброєна саморобними гранатами, списами, ломами, вилами, а то й просто камінням.

У царських військ було зовсім інше становище. Поліція, козацькі частини, а тим більше регулярні війська були добре озброєні.

Бої тривали 14–15 грудня. Увечері 15 грудня царські війська стали вести рушничний вогонь з далекої відстані. Кулі з нечисленних револьверів і мисливських рушниць повстанців просто не долітали до противника. Сили захисників барикад почали танути. Тільки загиблими вони втратили більше 50 чоловік.

Повстання було придушене, а його учасники покарані.

Більше 850 чоловік було засуджено, у тому числі 53 – до каторги, 8 – до страти.

Після грудневих подій *революція пішла на спад*. Менше відбувалося робітничих і селянських заворушень, дії їхніх учасників були менш рішучими.

Але назрівав новий підйом боротьби.

3. Війна та революції

У 1914 році почалася Перша світова війна, що охопила десятки країн і сотні мільйонів людей. Докотилася війна і до Олександрівська. Тисячі біженців прибували з заходу, де йшли бої з Німеччиною. Сюди ж було перевезене обладнання з деяких підприємств Варшави, Риги, Петрограда.

Як ти знаєш, все життя в Росії перевернула Лютнева революція в 1917 році. Ще через півроку внаслідок жовтневого перевороту до влади в російській столиці прийшли найрішучіші революціонери – більшовики.

Довідка для допитливих

Революційні події завирували і в нашому краї. У 1917–1920 роках тут побували війська всіх рухів, що воювали за владу. Навіть якщо писати про це коротко, їх перелік складе цілий список.

➤ Восени 1917 року Українська Центральна Рада утримувала край, спираючись на військові підрозділи гайдамаків.

➤ У січні-лютому 1918 року владу в містах і селах захопили більшовики.

➤ Вже в березні 1918 року сюди повернулася Центральна Рада за допомогою військ Німеччини. Тоді ж набували сили загони батьки Махна.

➤ У листопаді 1918 року в Німеччині теж спалахнула революція, і тому її війська відступили з України. Тоді Олександрівськ та інші міста краю захопили петлюрівці, збройні загони правонаступниці Центральної Ради – Директорії. Але відновлена Українська народна республіка проіснувала недовго.

➤ З грудня 1918 року більшовики, що спиралися на допомогу Радянської Росії, відновили радянську владу в Олександрівську та інших містах.

➤ Біла армія продовжувала боротьбу з радянською владою. У червні 1919 року білогвардійські війська Денікіна захопили запорізькі землі. Але їм доводилося відбиватися і від більшовиків, і від махновців.

➤ З жовтня 1919 року до 5 січня 1920 року Олександрівськ контролювала Повстанська армія Н. Махна, про якого більш детально мова йде в наступному параграфі.

➤ На початку 1920 року в нашому краї була знову встановлена влада більшовиків. Радянська влада почала забирати хліб у селян. Це збільшило кількість бійців махновських загонів.

І.С. Опанасенко,
командир
партизанського загону,
що воював за радянську
владу

Проглядайте свої міста, селища та села!

УКРАЇНЬСЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА РАДЯНЬСЬКА РЕСПУБЛІКА.

Сьогодні, 1 лютого, вночі червоною радянською армією.

ВРАНГЕЛЮ ПРИЙШОВ КІНЕЦЬ!

Червоною радянською армією міста міста 31 жовтня спалили:
в ПЕРЕКOPСЬКІЙ районі всієї частини, зламали упертий опір ворога і провадили жорстокі бої.

Захопили Перекоп

І взяли вранці всі наші міста Перекоп.
В боях наші війська Перекопу немі захопили 50 полонених.
В МЕЛІТОПОЛЬСЬКОМУ районі всієї частини 30 жовтня

Захопили місто Мелітополь.

В боях наші війська Мелітополя взяли 400 полонених, 320 солдат, 30 вантажів і конну загоду.

Хай живе Червона Армія!
Смерть чорному бандиту — барону Врангелю!

Товарні робітники й селяне, допоможіть фронту! Ще одно зусилля, і ми приступимо до мирної праці.

Політбюро партії Гомель Ц. К. Н. Радянськ.
ген. ПЕТРОВЬСЬКОГО.

Дружескі міста, міста, міста, міста Гомель і в Гомель, міста, міста, міста, міста.

Листівка про звільнення Червоною армією міста Мелітополя від врангелівських військ

➤ У червні 1920 року з Криму почав наступ білогвардійський генерал Врангель. Він був останньою надією на відновлення дореволюційних порядків. Врангелівці захопили Кирилівку, згодом – Мелітополь, Бердянськ, 2 серпня 1920-го – Олександрівськ, Оріхів. Але влада білогвардійців протрималася недовго.

➤ Вже в серпні того ж 1920 року більшовики вибили білогвардійців з Олександрівська, а згодом – з інших міст і сіл новоствореної Олександрівської губернії.

Бої між Червоною армією більшовиків і врангелівською Білою армією були останніми в нашому краї. З 1920 року тут ствердилася радянська влада.

Але в Гуляйполі залишалися інші порядки – закони махновської селянської вольниці. Про це – в матеріалі наступного уроку.

ПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Хто такі революціонери-терористи та чого вони хотіли?
2. Хто та як готував замах на царя в Олександрівську?
3. Що означають слова: революція, страйк, мітинг, барикади?
4. Чого вимагали робітники, що брали участь у страйках?
5. Що ти знаєш про грудневе повстання в Олександрівську?

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

1. Обговори в класі, чи може вбивство керівників країни змінити на краще її устрій, суспільний лад.
2. Як ти вважаєш, чи було спорудження барикад наступальною дією повстанців в Олександрівську?
3. Склади таблицю “Зміна влади в нашому краї в 1917 – 1920 роках” за таким зразком:

За даними таблиці дай відповідь на питання:

№ п/п	Місяць, рік	Хто захопив владу в краї
1.	осінь 1917 р.	Українська Центральна Рада
2.	січень-лютий 1918 р.	більшовики
3.

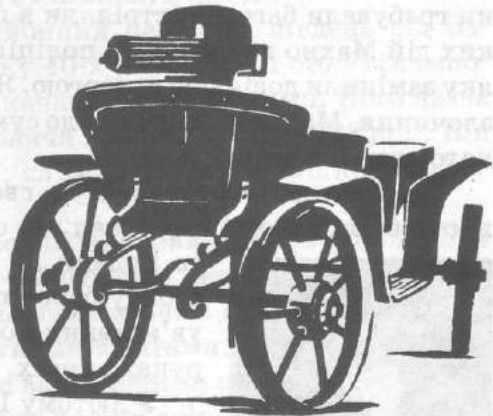
- скільки разів змінювалася влада в краї?
- скільки разів до влади приходили більшовики?

1. Хто такі махновці?

У буремні роки революції наш край часто називали махновським. І справді, Повстанська армія Нестора Махна контролювала великі території на півдні України. Слава про селянського революціонера рознеслася далеко за її межами.

У багатьох кінофільмах радянських часів самого Махна зображували як психічно неврівноваженого вбивцю. Бійців його загонів показували як звичайних бандитів, які воювали і проти білогвардійців, і проти Червоної армії, і проти мирного населення. В одному з популярних фільмів на тачанці повстанців було написано начебто махновське гасло: "Бий білих, поки не почервоніють, бий червоних, поки не побіліють".

Знаменита махновська тачанка

Це треба запам'ятати

Тачанка – це кінний візок для 2–4 коней. Під час революції 1917–1920 років на тачанці ставили станковий кулемет.

Насправді махновці відстоювали інтереси селянства, а сам Нестор Іванович вважав себе селянським революціонером.

2. Короткі рядки біографії Махна

Нестор Іванович Махно народився 26 жовтня 1888 року в селі Гуляйполе (тепер входить до складу Запорізької області). Батько Нестора рано вмер, залишивши сиротами 11-місячного Нестора та чотирьох його братів. Сім'я бідувала. Вже з семи років Нестор став заробляти на хліб – пас корів і овець селян свого села. У місцевій початковій школі він вчився взимку, а влітку пастишив. З дванадцяти років Нестор вже мусив відправитися на заробіток, працюючи чорноробом у заможних німецьких селян і в маєтках поміщиків.

Н. Махно не хотів миритися зі злиднями селян, які все життя працювали на землі, але грабувалися поміщиками та владою. Він прагнув зміни такого становища, тому вже у 18 років став революціонером-анархістом.

Для допитливих

Анархісти виступали проти будь-якого гноблення, проти будь-якої держави. Вони вважали, що люди мають жити громадами без тиску з боку влади.

В Україні анархісти боролися проти всіх влад – німецьких окупантів, українських держав, білогвардійців, більшовиків (хоча з більшовиками інколи укладали тимчасові угоди).

Гуляйпільські “революціонери” по-своєму розуміли анархізм. Вони грабували багатіїв, стріляли в поліцію. Після кількох місяців таких дій Махно потрапив до поліції. Його засудили до смертної кари, яку замінили довічною каторгою. Як небезпечного для царської влади злочинця, Махна відправили до сумно-звісної Бутирки – Московської каторжної тюрми.

Тут Нестор, незважаючи на свою молодість, рішуче протестував проти безправності каторжан. За суперечки з начальством його часто кидали до холодного карцеру, де він нажив собі ту-беркульоз легенів. Протягом усіх 9 років ув'язнення його тримали закутим в кайдани по руках і ногах.

Нестор Махно
на початку свого
бойового шляху

У лютому 1917 року, як ти вже знаєш, у Росії відбулася революція. Двері Бутирської тюрми відчинилися, і Махно повернувся до рідного Гуляйполя.

Він користувався славою в'язня-політкаторжанина, що постраждав у боротьбі за селянське щастя. Згодом цілеспрямований Нестор Іванович став керівником місцевого органу влади – Ради робітничих і селянських депутатів.

З анархістів, селянської молоді та дезертирів Махно створив власну “чорну гвардію”.

Це треба запам'ятати

Солдати-дезертири – утікачі з діючої армії, що не хотіли воювати за незрозумілі їм цілі.

Не визнаючи жодної влади, Махно став розоряти повітові поміщицькі садиби. У серпні 1917 року він зробив те, про що здавна мріяли селяни: дав їм землю, поділивши поміщицькі маєтки. З цього часу популярність Махна серед селян нечувано зросла. Він перетворився на справжнього селянського ватажка, що користувався величезним авторитетом.

3. На шляху до "махновської вольниці"

На початку 1918 року на українську землю прийшли війська Німеччини та Австрії. Нестор Іванович розгорнув проти них справжню партизанську війну.

Це треба запам'ятати

Партизанська війна – збройна боротьба на території, зайнятій противником. Війни в тилу ворога.

Збереглися такі спогади сучасників про ці події:

"Перший виступив проти німців Н. Махно. У с. Великий Токмак у недільний день під виглядом весільного кортежу він в'їхав у село, напав на каральний німецький загін і знищив його".

Восени 1918 року місцеві поміщики та німецька влада вирішили знищити Махна та його загін. Для цього відрядили більше тисячі добре озброєних солдат, що мали десятки кулеметів. У Махна ж було 30 партизан і один кулемет.

У районі *Великої Михайлівки* махновці потрапили в оточення. Тоді Махно вирішив зненацька атакувати противника. З голосним "ура" партизани стрімко кинулися на ворога. Увірвавшись у саму середину, махновці діяли шашками, гвинтівками та револьверами. Захоплений зненацька, противник став панічно бігти, кидаючи зброю та коней. Австрійський батальйон і поміщицький загін було повністю знищено.

Місцеве селянство радо вітало повстанців-героїв. *Виборні селянські отамани ухвалили вважати Махна батьком усіх революційних повстанців України.*

Нечисленна "чорна гвардія" виросла у велику повстанську армію. Незважаючи ні на що, Махно діяв самостійно, виходячи з власного розуміння інтересів селянства. Радянська влада проголосила гасла "Геть поміщиків", "Земля – селянам", і тому *Махно пішов на воєнний союз з більшовиками.* Разом з ними селянський ватажок захопив у петлюрівців Катеринослав, зайняв інші міста і села.

З численних загонів під командуванням Махна та інших отаманів було сформовано Задніпровську дивізію на чолі з більшовиком П. Дибенком.

Махно був одним із перших радянських командирів, нагороджених орденом Червоного Прапора. Він став комбригом. Але не відмовлявся і

Нестор Іванович Махно

Н. Махно (праворуч) і П. Дибенко

від присвоєного йому почесного звання "батько".

Махновці вели важкі бої з білогвардійцями Денікіна, які хотіли відновити царські порядки та поневолене становище України. Але коли командування Червоною армією наказало Махну вирушити з району Гуляйполя до іншого місця, батько рішуче відмовився.

Справа в тому, що махновці не полюбляли виконувати жорсткі накази більшовиків. А головне – махновці не бажали воювати далеко від своїх домівок. Самі селяни, а не більшовицьке командування забезпечувало махновців усім необхідним. До війни ж у далеких краях селянам не було ніякої справи.

Гуляйполе було своєрідною столицею махновської вольниці. Тут була головна база махновців, їхній надійний тил.

Неодноразово був батько і в Олександрівську. В одному з будинків (поруч з Будинком одягу) в 1918-му році засідав революційний комітет, про що свідчить меморіальна дошка. Але на ній не вказано, що тут неодноразово виголошував свої полум'яні промови Нестор Махно.

Селяни підтримували свого ва-тажка. Вони сподівалися зберегти землю, розподілену батьком.

Щоправда, у загонах Махна були й такі, хто сподівався використати умови війни в злодійських цілях. Вони грабували мирних людей, влаштовували погроми, вбивства. Сам Нестор Іванович, дбаючи про чистоту революційних ідей, жорстоко карав погромників і мародерів. Але він не міг підпорядкувати суворій дисципліні численні заgonи селян, які не звикли до цього. *(Про це ти можеш дізнатися з документів після параграфу – у матеріалі "Практичного завдання".)*

Н. Махно на відпочинку

Коли становище махновців ускладнилося, вже менше селян хотіло воювати в загонах Повстанської армії. Тоді каралися і ці селяни...

4. Останні роки війни (1919–1920 рр.)

Восени 1919 року під командуванням Махна була найчисельніша "Революційно-повстанська армія України (махновців)". Діставши у тимчасових союзників боеприпаси, батько вщент розгромив білогвардійські частини.

Махновські загони склалися з кінноти й піхоти, посадженої на тачанки з кулеметами. Тому вони були напрочуд рухливими: за добу здійснювали стокілометрові переходи. У жовтні 1919 року під контроль батьки перейшла територія від Перекопа до Бердянська та Маріуполя, від Каховки до Синельникова.

5 жовтня 1919 року махновці зайняли Олександрівськ. Знов тут були випадки пограбувань і розбою, хоча Нестор Іванович карав за це смертю.

5 січня 1920 року червоноармійці за підтримкою бронепоезда пішли в наступ на Олександрівськ. Тут вони сподівалися зустріти опір білогвардійців. Проте з'ясувалося, що ворогів у місті не було. Тут знаходився штаб Повстанської армії і сам Махно – на той час союзник більшовиків.

Щоправда, союзникам не вдалося порозумітися з багатьох питань. Махно рішуче виступав проти продрозкладки, коли червоноармійці забирали у селян майже весь хліб, мовляв, “на потреби революції і фронту”.

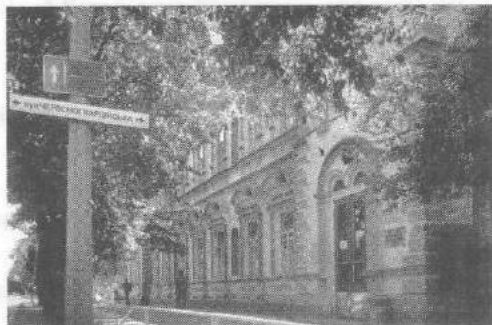
Червоноармійські полки під командуванням Й. Якіра зіткнулися з махновцями, але боїв не починали.

Махно відмовився виконувати наказ радянського командування перекинути свої загони на війну проти Польщі. Тоді Червона армія почала “витискати” Повстанську армію з півдня України.

У жовтні 1920 року Махно уклав нову угоду з радянським командуванням. Було домовлено про спільні дії проти білогвардійської армії Врангеля, що базувалася в Криму.

Вважалося, що взяти штурмом укріплення Перекопу практично неможливо. Але махновці героїчно йшли в атаки на білогвардійські кулемети та колючий дріт. За лічені години загинули тисячі махновців – українських селян з гвинтівками. Це була найкривавіша сторінка громадянської війни...

А по її закінченні радянська влада вже не потребувала союзу з селянською армією. І махновців почали знищувати чисельніші загони червоноармійців.

Будинок в Олександрівську (Запоріжжі), в якому бував Н. Махно в 1918 році (фото І. Шупака)

Радянській владі вдалося де-що змінити настрої селян. Більшовики скасували грабінницьку продрозкладку, оголосили амністію (прощення) повстанцям. До того ж селяни просто втомилися від війни...

Нестор Махно до останнього бився з більшовиками, але сили були нерівні. Велика Повстансь-

ка армія розпалася на окремі загони. У серпні 1921 року з невеликим загonom Махно перейшов румунський кордон і назавжди покинув рідну землю.

Додатковий матеріал (замість епілогу)

Після Румунії Махно разом з дружиною Галиною опинився у Франції. Тут у Нестора і Галини народилася донька. Але 25 червня 1934 року Нестор Іванович помер від застарілого туберкульозу.

Додатковий матеріал (замість епілогу)

В історії та спогадах залишився образ селянського ватажка-революціонера. У пам'яті народу й досі живуть пісні, що нагадують про часи махновської вольниці:

Любо, братцы, любо, любо, братцы, жить,
С нашим атаманом не приходится тужить...

Залишилися пісні, що згадують і бойову подругу батьки:

Галина Андріївна, вдова
Нестора Махна

Ура! Ура! Ура!
Пойдем мы на врага,
За матушку Галину,
За батьку, за Махна.

Під час Другої світової війни радянське командування затримало Галину Андріївну в Німеччині, де та перебувала після смерті Нестора Івановича. Вдову Махна було переправлено до таборів. Її сусідкою по табірних нарах була дружина червоного командира Й. Якіра... Після заслання Галина Андріївна жила в Казахстані, де й померла в середині 1970-х років.

ПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Який образ Махна і махновців створено в радянському кіно? Чи відповідає він дійсності?
2. Чому Нестор Махно став революціонером?
3. Що таке "чорна гвардія"?
4. Як ти вважаєш, чого хотіли, за що боролись Нестор Махно і махновці?
5. З ким довелося воювати Повстанській армії?
6. Коли та як було ліквідовано махновський рух?

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

1. Хто такі анархісти? Чого вони прагнули?
2. Чи міг Н. Махно, навіть якби він цього хотів, перекинути свої загони далеко на захід, на війну з Польщею? Свою відповідь обґрунтуй.
3. У багатьох кінофільмах про революційні події та громадянську війну показано, як в атаку на ворога йшла кіннота та тачанки з кулеметами. Насправді тачанки ніколи не кидали в атаку. Як ти вважаєш, чому?

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

Уважно прочитай уривки з двох документів і за допомогою вчителя спробуй дати характеристику махновцям.

1. З наказу командуючого партизансько-повстанської армії батьки Махна про обов'язки повстанців і задачі партизансько-повстанського руху.

№ 1. 18 листопада 1919 р.

...Має пам'ятати кожен з нас, повстанців:

1. Що завданням нашої революційної армії... є чесна боротьба за повне звільнення трудящих України від будь-якого гноблення... Кожен Повстанець має пам'ятати і слідкувати за тим, що серед нас не може бути (людей, що прагнуть) особистої наживи, розбоїв, розгрому мирного трудящого населення євреїв.

2. ...Ворогами є особи багатого буржуазного класу, незалежно від того – чи росіяни вони, євреї, українці чи французи з англійцями, а також ворогом трудового народу є... самозванці-комісари, члени каральних загонів...

3. Будь-які самочинні реквізиції та конфіскації... коней і возів... забороняються...

2. *Зі спогадів учасників громадянської війни на Україні Тернопільського П.Е., Тюринова К.С. і Радченка І.М. про захоплення загонами Н. Махна м. Олександрівська восени 1919 р.*

Страшну картину являли собою тилові частини Махна, що налічували до 50 тис. головорізів, що сиділи на тачанках, складовою яких були бочки спирту... Ці банди... на своєму шляху забирали все тягло – коней, тачанки, вози, на які вантажили награбоване майно. Вриваючись до хат, грабували, вбивали, насилували, палили, сіяли страх і жах на своєму шляху. Ніякі заходи і репресії, що застосовував Махно, не могли приборкати цих головорізів...

(Н.Махно и махновское движение: Из истории повстанческого движения в Екатеринославской губернии: Сборник документов и материалов. – Днепропетровск: АО «DAES», 1993. – С.19–22; 17.)

1. Плани індустріалізації

Індустріалізація – це створення великих промислових підприємств. Наприкінці 1920-х років в Радянському Союзі, до складу якого входила

Україна, розгорнулося бурхливе промислове будівництво. Це був справжній індустріальний штурм. Комуністичний уряд у 1920 році прийняв план ГОЕЛРО (Державний план електрифікації Росії) – перший план розвитку народного господарства.

Академік
І.Г. Олександров, автор
проекту Дніпрогесу

Чи не найбільшою будівничою площадкою в СРСР була Україна та її новий індустріальний центр – місто Запоріжжя, як з 1921 року стали називати Олександрівськ.

Тут розпочалося створення могутніх металургійних заводів. Але для величезних підприємств потрібно дуже багато електроенергії. Де ж її брати?

Було вирішено побудувати на Дніпрі найпотужнішу в Європі гідроелектростанцію – Дніпрогес за проектом І.Г. Олександрова.

Бетонна дуга греблі мала перекрити річку, завдяки чому під водою опинялися численні дніпровські пороги вище за течією. Це означало, що ці місця вперше ставали безпечними для судноплавства. А могутній Дніпро, прориваючись з висоти 37,5 метрів верхнього б'єфу греблі через *гідротурбіни*, мав віддати їм свою могутню силу, що перетворювалась на електричний струм.

Це треба запам'ятати

Б'єф – та частина річки (або каналу), що знаходиться вище греблі (це – верхній б'єф) або нижче греблі (нижній б'єф).

Гідротурбіна – двигун, що є приводом генератора електричного струму, перетворює енергію води на електричний струм.

Дніпробудівці користувалися консультаціями американських спеціалістів. Вони запропонували зробити греблю у формі дуги. Це мало дати більш естетичний вигляд і більший злив води, що є особливо цінним під час паводків. Американці також порадили перемістити шлюзовий канал ближче до річки, що зменшило обсяг підривних робіт.

Але керувати найбільшим будівництвом у світі мали самі. Головним інженером Дніпробуду призначили Є.В. Веденєєва, а начальником Дніпробуду став талановитий інженер і організатор О.В. Вінтер.

Американський консультант Томсон казав про нього: "Таких, як він, можна перелічити по пальцях. Він – полководець". Ім'я Вінтера сьогодні носить чудовий бульвар, який бере початок від греблі на Правому березі Запоріжжя.

О.В. Вінтер,
начальник будівництва Дніпрогесу

2. Велике будівництво

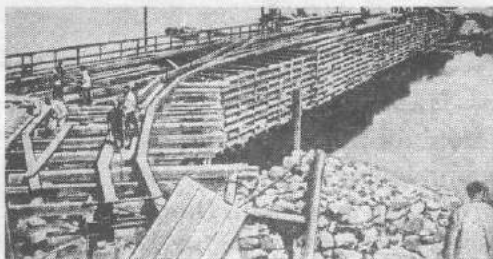
Настав 1927-й рік. Звідусіль з'їжджалися тисячі людей. Багато хто з них їхав добровільно. Вони прагнули взяти участь у спорудженні не тільки Дніпрогесу та запорізьких підприємств, але і в будівництві нового життя. Радянські люди вірили, що сумлінна праця, завзята в роботі допоможуть створити умови для щасливого майбутнього їх та їхніх дітей і онуків. Вірили, що невлаштований побут, нестача необхідних речей є "тимчасовими труднощами".

Крім добровольців, працювали на Дніпробуді і селяни, яких зігнали з навколишніх сіл. Усього на будівництві було більше 60 000 чоловік.

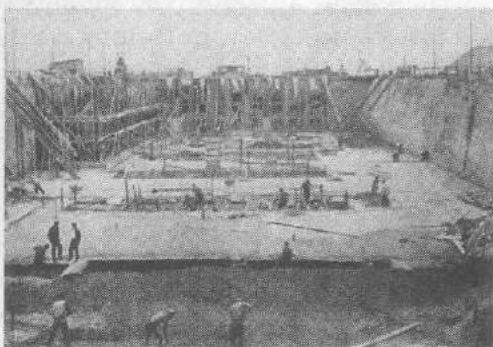
О.В. Вінтер наполягав на першочерговому будівництві житла для дніпробудівців, ідалень, шкіл, бань і туалетів. Це було дивно для радянських часів, бо потребами людей цікавилися в останню чергу. Зрозуміло, забезпечення житлом, інші побутові проблеми залишалися дуже гострими, але їх намагалися вирішити.

Щоб годувати дніпробудівців, було побудовано найбільшу у світі "фабрику-кухню", яка працювала майже без перерви у 5 змін. Тут за день харчувалося до 15000 чоловік! Але харчів не вистачало, тому на кожну людину видавали спеціальні картки. За такими картками робітник міг отримати 800 грамів хліба на день, студент – лише 400 грамів.

Багато техніки працювало на будівництві, але її не вистачало. Нестачу техніки компенсували тисячі людей, чоловіків і жінок,

Так починалось спорудження греблі Дніпрогесу

Укладка бетону на будівництві Дніпрогесу

У степу під Запоріжжям.
Місце будівництва майбутньої "Запоріжсталі"

Початок будівництва "Запоріжсталі"

що возили ґрунт у візках, замішували бетон ногами. А його треба було укласти 427 тисяч тонн!

Дніпробудівці мали перевищити рекорд світу з темпів будівництва, який було встановлено під час спорудження Вільсонівської греблі в Сполучених Штатах Америки. Тут було укладено 380 000 тонн бетону за будівельний сезон. Щоправда, в Америці працювало набагато більше техніки. Але рекорд був потрібен радянському керівництву для того, щоб довести "переваги" соціалістичного ладу в СРСР. *Радянський Союз прагнув стати індустріальною, а значить – і військовою світовою наддержавою.*

По всій країні були відомі імена радянських будівельників-рекордсменів. Бригади дівчат-бетонниць **Жені Романько** і **Марії Велик** уклали за зміну 18 тисяч кубометрів бетону замість планових 8 тисяч; бригадир водолазів **Павло Орлов** провів під водою 1700 годин.

Велетенську греблю будували відразу з обох берегів Дніпра, змагаючись, де швидше буде виконано виробничий план. На тому березі, де протягом дня вдавалося виконати норму з укладання бетону, запалювалася велика зірка. Шалений темп не могли зупинити ані травми, ані навіть загибель робітників внаслідок нещасних випадків.

Майже одночасно зі спорудженням Дніпрогесу в Запоріжжі розгорнулося будівництво металургійного комбінату "Дніпросталь" (зараз це – комбінат "Запоріжсталь").

Нечуване будівництво відвідували Максим Горький, Володимир Маяковський, Остап Вишня, Володимир Сосюра, Сергій Сергєєв-Ценський, французький письменник Анрі Барбюс та багато інших. Видатні літератори прагнули "підзарядитись" енергією грандіозних перетворень, що відбувалися на запорізькій землі.

Незважаючи на важку ручну працю в спеку й холод, побутові негаразди Дніпрогес та запорізькі заводи ставали до ладу.

Урочисте відкриття Дніпровської гідроелектростанції відбулося 10 жовтня 1932 року. Коли через 7 років була введена до ладу остання турбіна, потужність Дніпрогесу складала 560 000 кіловат.

12 червня 1933 року Дніпровський алюмінієвий завод, побудований у Запоріжжі за 3 роки, дав перший в СРСР *алюміній*.

У листопаді 1933 року стала до ладу перша доменна піч заводу “Запоріжсталь” – найбільшого у Європі.

Одночасно оновлювались інші запорізькі підприємства. На заводі “Комунар” в 1930 році були виготовлені перші в СРСР комбайни. Завдяки “Комунару” вже в 1932 році країна перестала купувати комбайни за кордоном.

Поруч із заводами будувалося і нове місто.

3. Нове місто

Хоча швидко зростали барачні селища, проблема житла була дуже гострою. Тому не тільки *бараки*, але й кінотеатри та клуби, великі приватні будинки, навіть колишні *костьол* і *синагога* були заселені молодими людьми.

Для допитливих

Бараки – здебільшого *дерев’яні будови без побутових вигод для тимчасового проживання*.

Костьол – *польський католицький храм*.

Синагога – *єврейський молитовний будинок*.

Було мало транспорту, тому люди йшли до місця роботи пішки 3–5 кілометрів.

З 1928 року почали будувати *перші капітальні* одноповерхові будинки на правому березі Дніпра, біля гідроелектростанції, що будувалася. З 1929 року почалася забудова центральної магістралі нового міста на лівому березі – так зване *6-е селище*.

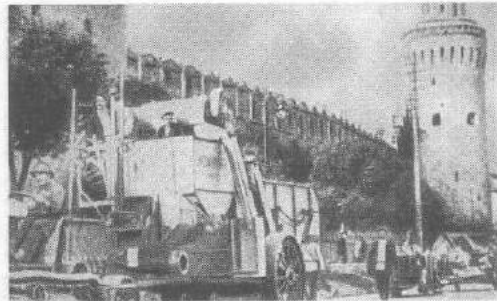
У 1932 році чи не вперше в країні було розроблено *генеральний план забудови усього міста*.

У Запоріжжі працювали *зодчі з різних країн, що сповідували гарячий стиль епохи – конструктивізм*.

Для допитливих

Конструктивізм – *стиль у радянській архітектурі та мистецтві взагалі. Прибічники конструктивізму прагнули створювати прості, доцільні конструкції та форми*.

Деякі архітектори використовували інші стилі. І все ж різним авторам вдалося створити єдиний ансамбль. Збудований тоді район від сучасної площі імені Леніна до площі 12 квітня дістав назву “соціалістичного міста”, або скорочено – “соцміста”.

Перший в СРСР комбайн “Комунар” під час демонстрації біля Кремля в Москві

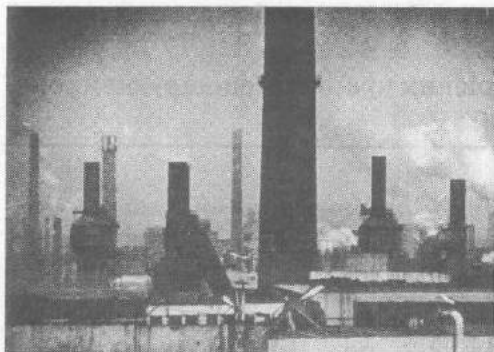
Так виглядало "соцмісто" в 30-ті роки

Один з будинків "соцміста" сьогодні

ліній у місті склала 75 кілометрів. Парки, сквери та сади займали площу 325 гектарів.

Але вже тоді, у довоєнному Запоріжжі, як писав радянський поет, *замість міщанського запаху лугів було чути індустріальний запах могутніх заводів*. Справді, якщо подивитися на сучасну карту Запоріжжя – видно, що заводи опинилися ледь не в гео-метричному центрі житлових кварталів міста. Чому так сталося?

Екологічні "надбання" 30-х років

Велося в місті й індивідуальне будівництво. Так виникли робітничі селища: *Первомайське, Зелений Яр* тощо.

На початку 1939 року було утворено Запорізьку область, і місто Запоріжжя стало обласним центром. Це сприяло розвитку підприємств, транспорту, закладів освіти, культури.

Тисячі спеціалістів випустили запорізькі машинобудівний і педагогічний інститути, створені на базі технікумів. Відкрилися десятки палаців і будинків культури. Для мешканців і гостей міста працювали український драматичний театр імені М.К. Заньковецької, Запорізька обласна філармонія, державний цирк.

Поліпшувалася робота транспорту. Довжина трамвайних

ліній у місті склала 75 кілометрів. Парки, сквери та сади займали площу 325 гектарів.

За легендою (є легенди і радянських часів!), до більшовицького вождя Сталіна звернулися з проектом побудови заводів на відстані від житлових будинків. Між ними й індустріальними гігантами Запоріжжя проектувалося розмістити захисну смугу зелених насаджень. Робітників мав доставляти до підприємств швид-кісний трамвай. Але Сталін сказав: *"Радянський робітник має потрапляти на свій завод пішки!"* Ось і стоять з того часу заводські труби майже біля вікон будинків.

Це – легенда, а в дійсності й індустріальний комплекс на берегах Дніпра, і місто Запоріжжя в 1920–1930-ті роки розвивалися нечуваними темпами.

А потім була війна...

ПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Коли місто Олександрівськ було перейменовано на Запоріжжя?
2. Назвіть прізвище автора проекту Дніпрогесу.
3. Хто очолював Дніпробуд?
4. Що ти знаєш про темпи будівництва Дніпрогесу та запорізьких заводів?
5. Коли став до ладу Дніпрогес, “Запоріжсталь” та інші заводи?
6. Що таке “соцмісто”?
7. Коли було утворено Запорізьку область?

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

1. Як ти вважаєш, чи вдалою є сучасна назва міста – Запоріжжя?
2. Чому Дніпрогес вважають символом індустріального штурму в СРСР?
3. Що ти знаєш про розвиток інших міст, сіл нашого краю в 1920–1930-ті роки?

ПРАКТИЧНЕ ЗАВДАННЯ

Спробуй самотійно скласти невеличку розповідь від імені одного з літераторів, що побували на Дніпробуді. Що їх могло тут вразити, від чого вони могли бути в захваті, а що могло засмутити?

1. На захисті рідного краю

22 червня 1941 року почалася Велика Вітчизняна війна. Німецько-фашистські загарбники наближалися і до нашого краю.

Весь народ піднявся на захист своєї Батьківщини. Десятки тисяч запоріжців пішли на фронт. У містах і селах Запорізької області створювались винищувальні батальйони, загони *народного ополчення*. У *Запоріжжі* до цих військових підрозділів увійшло близько 45 тисяч чоловік. У *Мелітополі* було сформовано два полки народного ополчення, у *Пологівському районі* – 36 піших і кінних взводів і 9 санітарних дружин. Загальна кількість ополченців в області досягла 200 тисяч чоловік.

Готуючись до захисту рідної землі, жителі нашого краю працювали на спорудженні *оборонних укріплень*. Сотні тисяч жінок, молоді, старих рили протитанкові рови, окопи, траншеї, будували бліндажі для спостережних пунктів.

Йшла підготовка до *боротьби в тилу ворога*, що наступав. Ще у червні 1941 року партійне керівництво Запорізької області розпочало формування підпілля, партизанських загонів і антифашистських груп. До моменту вторгнення гітлерівців на територію області була підготовлена розгалужена мережа підпілля, а також сформовано 28 партизанських загонів, що налічували 800 чоловік.

З наближенням фашистів до міста Державний Комітет Оборони поставив завдання: *вивезти вглиб країни цінне обладнання*, що встановлене на найбільших підприємствах. Сорок п'ять діб Червона армія

Запоріжсталівці в роки війни на
Новосибірському металургійному комбінаті

утримувала лівий берег Дніпра, і за цей час лише із "Запоріжсталі" було вивезено 9600 вагонів з обладнанням. Це був справжній подвиг: під артобстрілами, під бомбардуванням люди демонтували важкі стани, пакували вузли машин, вантажили їх на платформи, маркували, склали монтажні схеми. Всього з металургійних підприємств *Запоріжжя* на Урал і в Сибір було відправлено 320 тисяч тонн вантажів у 16 тисячах залізничних

вагонів. Вивозили також обладнання заводів *Мелітополя, Бердянська, Великого Токмака* тощо.

На Уралі, в Сибіру, інших місцях робітники Запорізького краю працювали для перемоги над ворогом і повернення в рідні міста.

2. Оборона Запоріжжя

Жорстокий ворог сунув все далі й далі на схід. 18 серпня 1941 року фашисти захопили околиці Запоріжжя на правому березі й острів Хортицю. Перед загрозою, що гітлерівці зможуть ввірватися на Лівий берег, було вирішено вивести з ладу Дніпровську греблю.

А далі сталася трагедія.

Уцілілі старожили – очевидці події розповідали, що десь після 4 години вечора 18 серпня 1941-го року пролунав страшний вибух. Ділянку греблі Дніпрогесу приблизно 120 на 10 метрів було знищено. Внаслідок цього з пролому греблі вирвався велетенський водяний вал заввишки більше десяти метрів. Убивча хвиля прокотилася від Запоріжжя до самого Нікополя і буквально змела з лиця землі навколишні села. У самому обласному центрі стрімка течія неслася найпожвавленішими вулицями.

Було змито кілька ворожих переправ, потоплено чимало фашистських солдат. Але ж загинули і місцеві жителі, і червоноармійці, які ще обороняли острів Хортиця. Загинули й бійці, які перебували в Канівських і Біленьківських плавнях...

Та оборона міста тривала. Запеклі бої вели загони народного ополчення, чекістів і міліції під командуванням **В.І. Леонова**. Дві доби вони стримували орди гітлерівців, але не дали їм змогу з ходу захопити Запоріжжя. Підійшли напі свіжі війська, і ще 40 діб Червона армія утримувала місто. Завдяки цьому можна було вивозити обладнання з наших унікальних підприємств-велетнів.

Але дуже перешкоджав артилерійський вогонь фашистів з захопленого ними острова Хортиця. Радянське командування вирішило будь-що відбити острів у ворога.

Про героїзм радянських воїнів складені легенди. Легендарним є і подвиг юних розвідників. Учні однієї з запорізьких шкіл запропонували свої послуги червоноармійцям. Живучи на берегах Дніпра, вони добре знали кожну його затоку, кожен куточок

Хортиці. Безстрашно перепливаючи до захопленого фашистами острова, вони розвідували розташування сил ворога і докладали про це нашим воїнам. Ця інформація була безцінною. Але гітлерівці виявили юних розвідників. Діти-герої загинули...

Третього вересня воїни Червоної армії форсували Дніпро і вибили фашистів з Хортиці. Понад 500 гітлерівців знайшли тут свою смерть. Ця місцева перемога стала переконливим прикладом майбутньої великої перемоги.

Обладнання запорізьких підприємств було повністю вивезене з міста, що героїчно оборонялося. Тільки після цього Червона армія залишила місто.

3. Окупація та опір

Це треба запам'ятати

Окупація – це збройне захоплення чужої території. Окупація міста Запоріжжя німецько-фашистськими військами тривала 2 роки і 10 днів.

Як і всюди, куди ступала нога німецько-фашистського загарбника, на Запорізькій землі ворог встановлював так званий “новий порядок”. Він означав масові страти людей, примусові роботи, вигнання молоді на рабську роботу до Німеччини.

Тисячі людей були розстріляні в Бердянську та Мелітополі, Новозлатополі та Запоріжжі, практично в усіх містах і селах краю. Особливо нещадно знищувалися нацистами євреї. Єврейські діти, жінки, старі безжалісно вбивалися фашистськими катами.

Тільки в Запоріжжі було розстріляно більше 35 тисяч чоловік, на каторгу до Німеччини силоміць вивезено 58 тисяч чоловік. Населення міста зменшувалось майже на 140 чоловік щодня...

Німецько-фашистські окупанти прагнули повністю пограбувати нашу землю, вивезти все цінне, примусити працювати на себе підприємства краю.

На відновлення Дніпрогесу й металургійних заводів окупанти зігнали десятки тисяч людей з різних міст і сіл, використовували працю тисяч військовополонених. Але жодне з промислових підприємств відбудувати фашистам не вдалося. Патріоти нашої землі, герої-підпільники, як могли, шкодили ненависному ворогові.

Ось як О. Жаров описує спробу окупантів запустити турбіни Дніпрогесу.

“...Настав день пуску агрегату. У машинному залі порозставляли столи, що вигналися під всілякими наїдками, з'явилися у парадній формі... фашистські властители, виряджені офіцери та дами. Після бундючних промов подали сигнал до пуску. Та чиясь невідома рука відкрила люк спіральної камери і, замість того, щоб рухати турбіну, вода рвонулася в зал, позмивала всі столи, полоснула по фашистському “товариству”, яке кинулося хто куди, і, весело повирувавши... катастрофічно підмочила престиж триклятого гітлерівського району”.

Групи опору ворогу діяли повсюди в Запорізькому краї.

Навесні 1942 року була створена підпільна організація М.Г. Гончара, колишнього працівника “Запоріжстали”.

Підпільники збирали зброю, готуючись до виступу на фашистів при наближенні наших військ, допомагали полоненим, втікачам, не давали фашистам розгорнути виробництво. Учасники підпілля рятували молодь від вивезення до Німеччини, підкидали металевих "іжаків" під колеса ворожих автомобілів.

Дуже важливою справою було розповсюдження листівок. З них городяни могли довідатися правду про становище на фронтах, про боротьбу проти ненависного ворога. Зрозуміло, що фашисти та їхні прислужники з місцевої поліції шукали розповсюджувачів зброї слова, палили знайдені листівки.

Легенда донесла до нас історію про один з учинків підпільників.

Одного дня небо над Запоріжжям жбурнуло листопад... з антигітлеровських листівок!

– Мабуть, їх скинув радянський літак, – вирішили переполохані окупанти і кинулися збирати пекучі листки по вулицях міста. Але хіба збереш все листя на дорогах?

Гітлерівські вояки почали уважніше стежити за небом, прослуховувати його сонарами в пошуках літаків. Нічого вони не помітили, але за кілька днів над містом знов просипався листопад радянських листівок!

Фашисти запанікували: що ж діється? Може, це безшумні планери борознять запорізьке небо? Знову стали полосувати його променями зенітних прожекторів – та дарма. Нема літаків! А листівки сипляться просто з неба, підкріплюючи волю до боротьби з ворогом, посилюючи віру в неминучу перемогу.

Не зразу второпали окупанти, у чому справа. Проти них боролися запоріжсталівці! Підпільники використали силу велетенських труб "Запоріжстали". Внизу, біля землі, повітряний тиск більший, ніж на височині верхівки труби. Треба було дочекатися напрямку вітру з заводу до міста, закласти листівки – і потужна тяга піднімала їх над Запоріжжям.

Боротьба патріотів запорізької землі наростала. Повсюдно діяли диверсійні групи, з яких потім утворилися партизанські загони. За кожною дією патріотів ішли арешти, катування, розстріли. Так, із 3 тисяч військовополонених, що працювали на відбудові Дніпрогесу, живими залишилися тільки 17 чоловік.

Керівник підпільної патріотичної групи Микола Григорович Гончар

Начальник штаба підпільної патріотичної групи Гончара Леонід Вайнер

Керівники підпільної організації "Ревком"
Л.Л. Ачкасов і Б.І. Миронов

Але репресії гітлерівців тільки посилювали опір. Сміливо діяли підпільно-партизанська група "Ревком" в Запоріжжі, А.К. Костенка в Мелітополі, Г.Ф. Буркута у Великому Токмаку, К.І. Баранова і "Молодіжної організації патріотів" у селі Велика Знам'янка Кам'янсько-Дніпровського району, молодіжна група М.І. Самсики в селі Балабіно Запорізького району.

В Андріївському та Куйбишевському районах партизани звільнили близько 3 тисяч радянських військовополонених, розгромили ворожий кавалерійський батальйон. Велико-токмацька партизанська група паралізувала рух на залізниці Царекостянтинівка – Федорівка, затримавши рух на фронт 35 ешелонів з солдатами та технікою. Два залізничні потяги були пуцнені під укіс.

Все моє життя
Гончара расстреляли
14.11.43г.
Вайнер

Передсмертний лист Леоніда
Вайнера

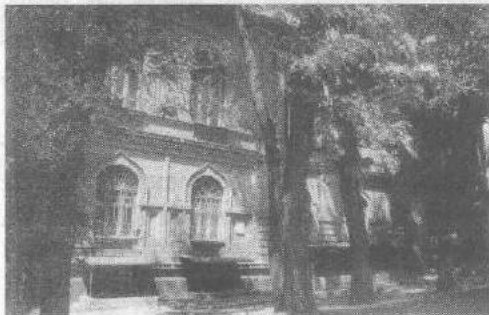
Відважні борці проти фашистського ярма життям заплатили за нашу волю. Гестапо схопило підпільників "Ревкому". Були закатовані гітлерівцями бійці групи М. Крайсвітнього. Лише одного місяця не дочекалися підпільники групи М. Гончара звільнення міста від фашистів і були розстріляні...

Але час звільнення прийшов.

4. Звільнення Запорізького краю

Розвиваючи наступ за визволення України, 14 вересня 1943 року війська Червоної армії вступили на територію області. Фашисти ж будь-що хотіли утримати Запоріжжя. Для них це було

ключовим рубежем при захисті ще окупованих Криму й Криворіжжя.

Будинок, де під час війни зупинявся Гітлер
(зараз – один з навчальних корпусів Запорізького
національного університету)

Не випадково Гітлер прибув сюди ще в лютому 1943 року, щоб саме в Запоріжжі визначити оборонну смугу і переформувати fronti. У вересні 1943 року нацистського фюрера знову сюди принесло. Він вимагав від ко-

мандуючого групою армій “Південь” фельдмаршала Манштейна будь-якою ціною втримувати Запоріжжя, Мелітополь та інші вузли опору.

Але спинити радянських воїнів було вже неможливо.

З’єднання Південно-Західного фронту генерала Р.Я. Малиновського впритул підійшли до Запоріжжя. На Військовій раді за участю видатного радянського полководця О.М. Василевського було вирішено взяти Запоріжжя нічним штурмом. Тут, у Запоріжжі, вперше в історії війн було застосовано такий нічний штурм великого міста за участю великих танкових сил.

Довідка для допитливих

Місто Запоріжжя звільняли:

- ◇ армія генерал-майора А.І. Данилова;
 - ◇ 3-я гвардійська армія генерал-лейтенанта Д.Д. Лелюшенка;
 - ◇ 8-а гвардійська армія генерал-лейтенанта В.І. Чуйкова;
 - ◇ 17-а повітряна армія генерал-лейтенанта авіації В.О. Судця;
 - ◇ 2-й танковий корпус;
 - ◇ 1-й гвардійський механізований корпус.
-

Наступив вечір 13 жовтня 1943 року. О 22-й годині почався 10-хвилинний артналіт. А потім...

У бік фашистів були спрямовані потужні промені зенітних прожекторів, включені фари, додаткові освітлювальні прилади на всіх танках. Увімкнули сирени, всілякі шумові пристрої. І – в атаку!

Могутній удар приголомшив фашистів, але вони боронилися з запалом приречених.

Наші танки увірвалися в місто і зайняли Південне селище. Попереду був танк лейтенанта М.Л. Яценка. Екіпаж бойової машини підбив чотири ворожі танки, знищив кілька вогневих точок, понад сотню гітлерівських вояк. На світанок 14 жовтня екіпаж М.Л. Яценка заволодів мостом через річку Московку і тим відкрив нашим військам шлях. Вороги підбили машину, вона загорілася, але їй важко поранені танкісти білися до останнього подиху.

Вдень 14 жовтня радянські війська звільнили місто і вийшли до Дніпра. О 23 годині 30 хвилин 14 жовтня Москва салютувала доблесним воїнам – визволителям Запоріжжя.

Цікаво, що досвід нічного штурму Запоріжжя було використано в останній битві вели-

Жителі Запоріжжя зустрічають воїнів-визволителів

кої війни – під час нічного штурму Берліна. А день 14 жовтня відзначається щорічно як день визволення Запоріжжя.

Ще перед штурмом Запоріжжя були визволені *Бердянськ, Гуляй-поле, Пологи, Оріхів, Токмак*. 23 жовтня 1943 року війська під командуванням генерал-полковника **Ф.І. Толбухіна** звільнили Мелітополь. Запеклі бої в нашому краї продовжувалися до 8 лютого 1944 року, коли гітлерівців вигнали з *Кам'янсько-Дніпровського району*. Цим завершилося повне звільнення Запорізької області від німецько-фашистських загарбників.

5. Вічна пам'ять героям

Нагадуванням про криваві бої служать тепер численні пам'ятники: стела на місці нічної переправи через Дніпро, застиглий на п'єдесталі танк на площі Радянській, вічний вогонь на майдані Свободи, Скорботна мати на правому березі Дніпра.

Іменем героя-танкіста **М.Л.Яценка** названа одна з вулиць у Запоріжжі. Так само відзначено пам'ять молодшого лейтенанта **Д.Н. Стефанова**, який у бою за селище Зелений Яр закрив своїм тілом амбразуру фашистського доту...

Велика війна складається з боїв за кожне місто, село, безіменну висоту. Священним символом Великої Вітчизняної війни є одна з найвідоміших фотографій того часу – фотографія, яку у світі знають під назвою “Комбат”.

Комбат. Фото М. Альперта

Пам'ятник визволителям нашого міста – танк Т-34

Невідомий командир Червоної армії піднімає своїх бійців в атаку. Скільки рішучості, незламної мужності в цій постаті! Ми наче чуємо вигук героя: “Вперед! За Батьківщину!” А ми ж знаємо, що більшість бійців ходили в атаку на ворога лише один раз – і були або поранені, або... Але комбат веде бійців у бій. Саме такі солдати і перемогли страшного ворога.

Вже після війни почався пошук того командира, якого за-

фіксував на історичному фото фронтовий кореспондент М. Альперт. Нарешті з'ясувалося, що “комбат” – це уродженець Запоріжжя Олексій Гордійович Єременко.

Тому не випадково увіччує Алею Слави в Запоріжжі стела з барельєфом з того самого фото – “Комбат”.

Боротьба проти німецько-фашистських загарбників на території нашого краю є часткою Великої Вітчизняної війни, складовою Великої Перемоги.

У квітні 2000 року було прийнято Закон України “Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років”. У ньому сказано те, що ми маємо пам'ятати: *“Шанобливе ставлення до пам'яті про Перемогу є священним обов'язком держави і громадян України”*.

ПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Як запоріжці готувалися до оборони краю від німецько-фашистських загарбників?
2. Що ти знаєш про героїчну 45-денну оборону міста Запоріжжя?
3. Які злочини чинили гітлерівці на запорізькій землі?
4. Розкажи про подвиги партизан і підпільників у нашому краї.
5. Як було визволено місто Запоріжжя? Коли це відбулося?
6. Що ти знаєш про подвиги воїнів – визволителів Запоріжжя?

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

1. Назви імена командуючих військовими з'єднаннями, що звільняли Запоріжжя.
2. Які вулиці, площі твого міста, села названі іменами героїв Великої Вітчизняної війни?

ПРАКТИЧНЕ ЗАВДАННЯ

Знайдіть у своєму місті, селі ветеранів Великої Вітчизняної війни, що воювали в Запорізькому краї чи є вихідцями з Запоріжжя. Запишіть їхні спогади про найважливіші, найцікавіші епізоди їхніх бойової біографії. За допомогою вчителя та однокласників спробуйте започаткувати шкільний “Музей бойової слави” чи експозицію до Дня Перемоги “Листи з фронту”.

1. Рани війни

Відступаючи, німецько-фашистські орди в безсилій злobie намагалися знищити все, що не могли забрати з собою, і залишили після себе суцільні руїни. Міста і села, заводи і фабрики, житлові будинки, школи, лікарні – все було зруйновано ворогом.

У Мелітополі лише третину житлових будинків можна було відбудувати. У Токмаку окупанти зруйнували й спалили 1600 житлових будинків, а школи й лікарні перетворили на конюшні та склади. Були спустошені колгоспи, пограбоване населення.

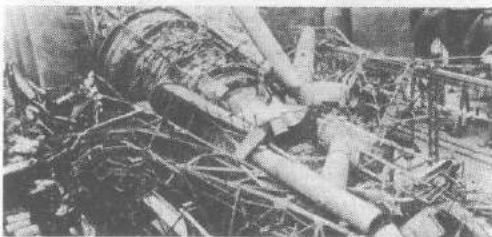
В обласному центрі були знищені тисячі великих будинків, 24 лікарні, 2 інститути, 74 школи, 239 магазинів, 5 кінотеатрів, а також мости, вокзали, депо, річкові порти, водогін, лінії зв'язку, пекарні, овочесховища... Місто залишилося без електрики, без води, без тепла.

Палац Бердянськ, підпалений фашистами (осінь 1943 року)

Гордість краю – завод “Запоріжсталь” – був зруйнований практично повністю. В завалах каміння, заліза, бетону ледве можна було впізнати колишні цехи.

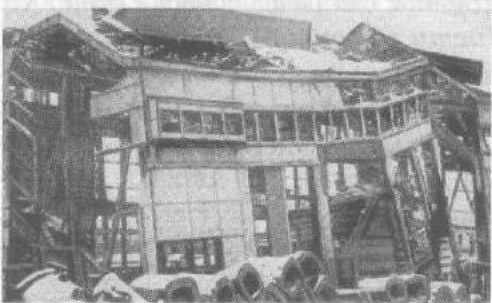
Велична Дніпровська гребля була зруйнована в багатьох місцях. З 49 її биків 32 були ушкоджені. Велетенський порталний кран, яким раніше підіймали та опускали щити греблі, був перекинутий на землю. На дно шлюзу завалилися високі металеві стулки його брам.

Підірвані та скинуті вибухами доменні печі

Рівень води водосховища вище греблі різко впав. Знову виступили з води гранітні гребні дніпровських порогів.

Але руйнування могли бути ще більшими. Гітлерівці готувалися вщент знищити греблю Дніпрогесу. Для цього в її основу заклали кілька тонн вибухівки

Зруйнований окупантами мартенівський цех

і сто півтонних авіабомб. Під-
ривний кабель звідси був про-
кладений на правий берег до бе-
тонованого укриття.

Ризикуючи життям, кабелі
відшукали розвідники гвардії
капітана М.А. Сошинського.
Розвідник Микола Курузов зі
своїми бойовими товаришами
йшли на завдання прямо під но-
сом у ворога. По обірваних мета-

Роботи на відновленні Дніпрогесу

локонструкціях вони вночі перебралися над бурхливим Дніпром аж до правого берега. Там у рівчаку, залитому водою, Курузов відрізав шматок кабелю і відвернув загрозу катастрофічного вибуху.

На увічнення пам'яті воїнів-визволителів біля входу до гідроелектростанції стоїть завжди у свіжих квітах пам'ятник на могилі Невідомого солдата.

2. Відродження

Інкони здавалося, що відновити все зруйноване й покалічене не вдасться. Але мрії про відновлення квітучого краю та воля людей повертали життя до понівеченої землі.

У першу чергу треба було відновити транспорт. Вже в жовтні-листопаді 1943 року, коли на території Запорізької області ще точилися бої, поновили роботу залізничні станції *Запоріжжя, Пологи, Мелітополь*. Тоді ж жителі краю за допомогою військових саперів побудували тисячі метрів мостів через Дніпро. Відбудовувалися дороги.

Відроджувалися промислові підприємства. Багато з них почали виготовляти продукцію ще в прифронтових умовах. Робітники *Запорізького судноремонтного заводу* пробиралися на територію свого підприємства під вогнем ворога. Там вони ставили до ладу розтрощене обладнання і ремонтували на ньому автомашини для Червоної армії. Наприкінці 1943 – на початку 1944 року продукцію для фронту випускали *запорізькі заводи "Комунар" і паровозоремонтний, мелітопольський дизелебудівний, токмацький завод імені Кірова, Первомайський і Азово-Чорноморський заводи в Бердянську*.

У 1944 році Червона армія вийшла на правий берег Дніпра і погнала ворога далі. Можна було спокійніше братися за відбудову. Що було найважливішим? Звичайно – відновлення Дніпрогесу та металургійних гігантів Запоріжжя.

Люди заходилися вручну розбирати руїни і ремонтувати хоча б ті цехи, які сьак-так уціліли. Працювали з небаченим ентузіазмом. Розуміли: на фронті не легше! А воїнам потрібна негайна допомога.

Уславлена жіноча бригада бетонниць
Поліни Шило

Епопея другого народження Дніпрогесу відкрилася 7 липня 1944 року, коли заклали перший кубометр бетону в тіло греблі. Техніка в той час була більш досконалою, ніж у 20-ті роки. Проте заважали труднощі воєнного часу: бракувало матеріалів і машин, інструментів і палива. Дуже не вистачало кваліфікованих

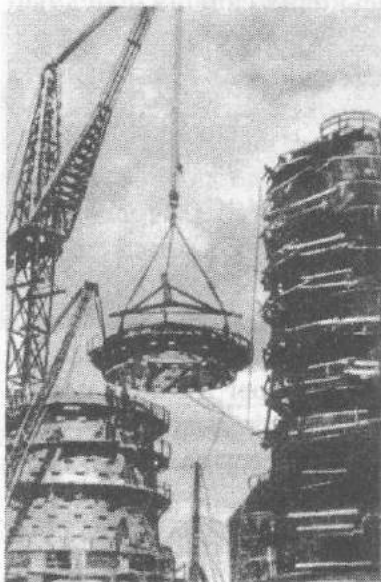
фахівців, та й взагалі робітників.

Всі області України допомагали Запоріжжю. Послали сюди своїх будівельників, механізми й інші республіки СРСР. Понад 50 тисяч чоловік відроджували Дніпрогес, і серед них 20 тисяч з районів Запорізької області.

Завдяки напруженій праці 3 березня 1947 року перший гідроагрегат Дніпрогесу дав струм!

Поруч з Дніпрогесом відновлювалися запорізькі заводи. Люди виявили не тільки силу духу у важкій праці, а ще й винахідливість і кмітливість.

Наприклад, надпотужна доменна піч "Запоріжсталі" була підірвана гітлерівцями. Вона нахилилася так, що за всіма правилами її треба було розбирати і будувати заново. На це мало піти більше 2 місяців роботи. Але монтажники на чолі з О.В. Шегалом вирішили зробити по-іншому. Після точних розрахунків вони підвели під піч потужні гідравлічні домкрати і за 5,5 годин відновили піч!

Великоблочний монтаж
домни "Запоріжсталі"

Взагалі з відновленням металургійного гіганту були великі труднощі. Територія заводу була завалена нескінченними сплетіннями труб. Серед них були майже цілі і такі, що від гітлерівських вибухів були розтрощені та вивернуті навиворіт. Люди добиралися до кожної труби та конструкції, автогеном вирізали шмаття металу, встановлювали нові ланки та з'єднували їх з уцілілими. Але як можна швидко й надійно скріпити все на височині, де монтувалося павутиння нових трубопроводів?

Знов виручила винахідливість робітників. Бригада Івана Рум'янцева почала виправляти та монтувати труби у великі

ланки на землі, де це було більш-менш зручно робити. А потім вже великі блоки, ланки підіймалися на потрібну висоту і там закріплялися. Такий “великоблочний монтаж” майже втричі прискорив роботи! Цей метод Івана Рум’янцева стали використовувати повсюди в країні, що відбудувала зруйноване війною господарство.

Таким чином, завдяки героїчній праці людей вдалося відродити зруйноване господарство. У важких умовах, за нестачі техніки, нормальних побутових умов

запоріжці відроджували свій край. *Промислові підприємства відбудували в основному до 1948–1949 років.* При цьому їхній технічний рівень був вищим, ніж до війни. Це здавалося справжнім чудом – чудом відродження. Це давало надію людям на краще життя.

3. У селах і містах

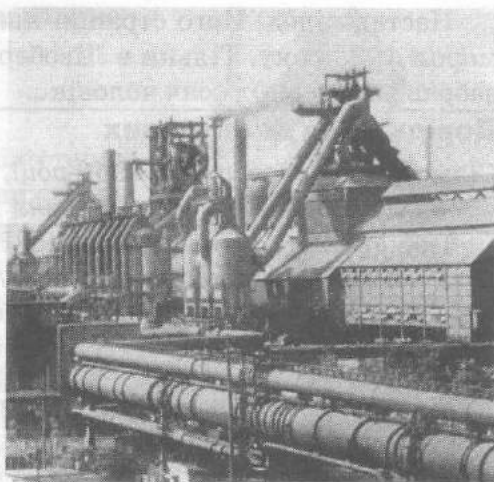
Отже, відроджувалась промисловість Запорізького краю. А ось з умовами життя людей було не так добре.

Особливо тяжке становище склалося на селі. Війна палаючим серпом пройшла по селянських домівках, забравши життя тисяч і тисяч людей, передусім – чоловіків.

А що ж за господарство без дужих чоловічих рук? Як і в роки війни, основний тягар непосильної праці несли жінки.

Радянська влада завжди приділяла увагу промисловості, що давало змогу посилювати військову міць СРСР. Що ж до села, то його, як і раніше, розглядали як джерело дешевої сировини та робочої сили для міської індустрії. Коштів, техніки на відродження зруйнованого села виділялося обмаль.

А тут ще велике лихо – страшна посуха 1946 року. І влада починає... забирати з села той хліб, що там ще залишився!

Доменний цех “Запоріжсталі”, повністю відбудованої в 1949 році

Біла хата, зруйнованої фашистами. Село Нововасилівка Приазовського району (1943 рік)

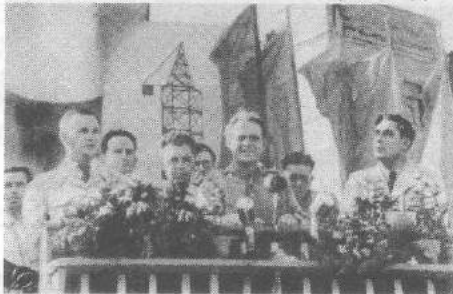
Настав голод. Його страшні наслідки можна порівняти з голодомором 1933 року. Тільки в Лівобережній Україні голод 1947-го року забрав життя 890 тисяч чоловік...

Довідка для допитливих

Сільське господарство в 1950 році, через 5 років після війни, ледь досягло 60 % від довоєнного рівня 1940 року.

По картках розподілявся хліб. Не вистачало найнеобхіднішого.

У містах становище людей було дещо кращим. Сюди держава спрямовувала набагато більше коштів, ніж на село. Відбудовувалися житлові будинки, лікарні, школи, налагоджувалася робота транспорту. У Запоріжжі, інших містах області пустили тролейбуси.

Л.І. Брежнев (крайній справа) на мітингу на заводі "Запоріжсталь" у 1947 році

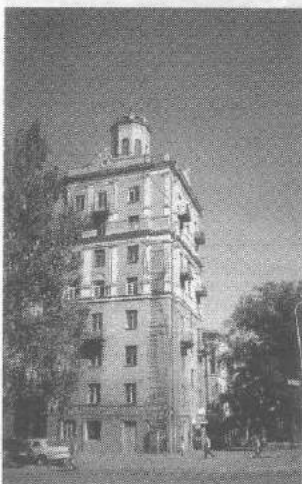
Запоріжці знають, що в 1946–1947 роках партійним керівником області був **Леонід Ілліч Брежнев**. Люди, які знали його на цій посаді,

досить схвально відгукувалися про його ділові якості.

Довідка для допитливих

Леонід Ілліч Брежнев після роботи в Запоріжжі був партійним керівником сусідньої Дніпропетровщини, потім – Молдавії, обіймав інші посади. У 1964 році Л.І. Брежнев став першим секретарем, згодом – Генеральним секретарем ЦК КПРС, що давало величезну владу в Радянському Союзі. З його іменем пов'язані часи так званого "застою" в країні.

Захоплюючись нагородами та званнями, Л.І. Брежнев зайнявся й літературною справою. Під його іменем були написані кілька невеликих книжок, у тому числі – **"Відродження"**.

Башта на площі О. Поляка

Ця книга майже повністю була присвячена відбудові господарства в Запорізькій області. Вона мусила показати велику роль у цьому комуністів та самого Л.І. Брежнева, що аж ніяк не був скромним. Книгу "Відродження" мали вивчати в усіх школах СРСР.

Високими темпами розвивалося міське господарство обласного центру. На головній магістралі міста, що сягнула майже на 15 кілометрів, вирости багатоповерхові будинки, школи й інститути.

Важливими подіями для Запоріжжя були спорудження в 1953 році будівель обласного драматичного театру (тоді він носив ім'я Щор-

са) та кіноконцертного залу імені Глінки. Про театр ще буде сказано пізніше, а кіноконцертний зал став знаменитим. Чи не вперше в Україні в одному приміщенні розмістилося кілька видовищних закладів. Сам же концертний зал на 784 місця був обладнаний за останнім словом техніки та досі славиться чудовою акустикою.

Один зі зразків "сталінських" будинків

Що ж до будинків, споруджених до 1955 року, то їхній своєрідний архітектурний стиль прозвали "сталінським ампіром". Будинки прикрашалися баштами зі шпилями, арками, фальшивими колонами, портиками. У просторах дворах навіть ставили фонтанчики.

Пізніше це було названо "архітектурними надмірностями". За часів наступного після Сталіна керівника СРСР – М. Хрущова – з'явилися численні квартали п'ятиповерхових панельних будинків. Багато людей тоді зуміли здійснити свою мрію – жити в окремій квартирі. Але ж п'ятиповерхові "хрущовки" мають недовгий строк служби, та й квартири, як на сьогодні, тут не дуже зручні. Це – на сьогодні. А тоді, у 50-ті, це було ознакою мирного, більш комфортного життя.

ПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Якими були втрати нашого краю після війни?
2. Коли і за яких умов розпочалася відбудова підприємств Запоріжжя?
3. Наведи приклади свідомої праці та винахідливості тих, хто відроджував Запорізький край.
4. Коли в основному завершилася відбудова промислових підприємств Запоріжжя?
5. Що ти знаєш про труднощі життя повоєнних років на селі?
6. Хто очолював Запорізьку область в 1946–1947 роках?

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

1. Чому в Запорізькому краї, як і в інших місцях СРСР, першочергову увагу приділяли відбудові промисловості?
2. Як ти можеш описати стиль "сталінський ампір" в архітектурі будинків твого міста?

ПРАКТИЧНЕ ЗАВДАННЯ

Спробуй з'ясувати, які споруди у твоєму місті, селі були відбудовані після Великої Вітчизняної війни.

СЛАВА ЗЕМЛІ ЗАПОРІЗЬКОЇ

УРОК

15

Слава землі запорізької

1. Природа Запорізького краю

Ти, певно, пам'ятаєш, як яскраво описував Хортицю – перлину Запоріжжя – великий співець нашого краю Д. Яворницький (*дивись урок 6*). Зрозуміло, багато чого змінилося на нашій землі з козацьких часів та навіть з часів Я. Новицького та Д. Яворницького. Але Запорізька область і сьогодні має унікальну природу.

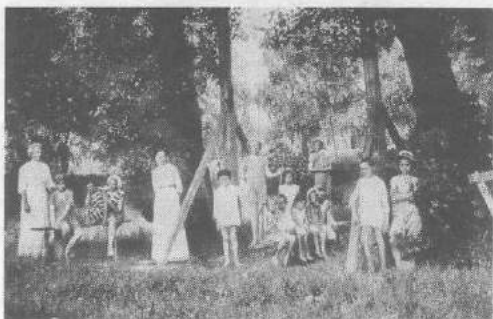
Назву нашому краю дали пороги. Але вони вже зникли в озері, що утворилося після будівництва Дніпрогесу. Великого Лугу теж немає – його затопило штучне Каховське водосховище. Якщо пощастить, то в гарну погоду з приміської зони відпочинку Запоріжжя можна побачити залишки Лугу, острови Великі й Малі Кучугури.

Зараз вода в Дніпрі інколи буває небезпечною для купання. А на початку ХХ століття Олександрбад (*це в межах сучасного обласного центру*) вважався популярним курортом.

Але і сьогодні в Запорізькій області є унікальні природні місця, які дарують здоров'я людям. Азовське море, що на півдні, мілководне і дуже тепле. У Приморську, Бердянську та інших місцях відпочинку ясных і незахмарених днів влітку більше, ніж у славнозвісному Сочі.

Вздовж азовського узбережжя є чимало піщаних кіс, які на десятки кілометрів виступають у море. Це коси Бердянська, Обіточна, Федотова. Їхня природа унікальна. Тільки на заповідній Обіточній косі налічується понад 100 видів птахів, 70 видів риб, 22 види тварин.

Чисті черепашикові пляжі приваблюють тисячі курортників. А грязі й ропа приазовських лиманів цінуються як чудові лікувальні матеріали. Зцілені ними хворі, за висловом Остапа Вишні, можуть танцювати гопак.

Санаторій. Дитяче відділення (фото 1911 року)

На Запоріжжі чимало є заповідних куточків, майже 60 унікальних пам'яток природи. Зрозуміло, у першу чергу – це Хортиця, де створено національний природно-історичний заповідник.

Цікаво, що саме тут, у селищі Хортиця (пізніше Верхня Хортиця) вчителем П.Ф. Бузуком була створена перша в Російській ім-

перії природоохоронна організація – Хортицьке товариство охоронців природи.

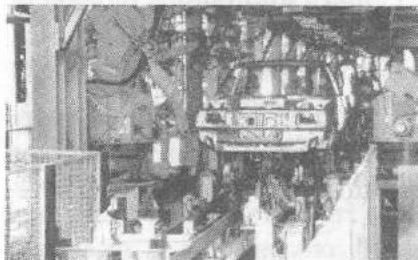
Про це і сьогодні свідчить меморіальна дошка на стіні запорізької школи № 81. А тоді, у 1910 році, тут було Хортицьке центральне училище. Його учні разом з дорослими висаджували дерева, рятували пташині гнізда, розводили цінні породи риб, розповсюджували знання про чарівну природу нашого краю. Зазначимо, що таблички “ХТОП”, розставлені біля природних пам’яток, ніхто не псував і не ламав.

Але Хортиця – не єдине заповідне місце нашого краю. Недалеко від Мелітополя ще 150 років тому був створений перший на півдні України лісовий оазис у степу – Старобердянське лісництво. До речі, неподалік від цього незвичайного для степового краю місця знаходиться вже відома тобі унікальна природно-історична пам’ятка – Кам’яна Могила.

У твоїх руках майбутнє нашої чудової природи. Від нас залежить, якою вона буде за роки, десятиліття.

2. Автомобільна столиця України

Згадаймо, що на початку XIX століття в Олександрівську діяли лише дві фабрики, на яких було зайнято 100 робітних людей. Пізніше з’явилися 3 цегельні заводи, потім – салотопний. Зародження промисловості у Запоріжжі пов’язане з іменами підприємців Коопа, Леппа та Вальмана. На базі чотирьох заводів, що їм належали і спеціалізувалися на виробництві сільськогосподарських машин, було засновано завод “Комунар” – *первісток вітчизняного автомобілебудування.*

Складання на конвейері заводу автомобіля “Таврія”

П. Ф. Бузук, засновник Хортицького товариства охоронців природи

Один з перших “Запорожців”

“Запорожець” моделі ЗА3-968

Перший український мікролітражний автомобіль вийшов з експериментального цеху заводу в червні 1959 року. Він був названий на честь міста – “Запорожець”. Його “серце” – двигун – збирався на Мелітопольському моторобудівному заводі.

"Славута"

"Ланос" – модель з корейського "сімейства"

ЗАЗ-Шевролле "Aveo-II"

Під час першого ж автоперегону Запоріжжя – Ялта (машини стартували з *Балабіна*) до Мелітополя дійшли лише 15 автомобілів, а перевал від Сімферополя до Алушти здолали лише 3 "Запорожця". Але буквально за рік машина позбавилася більшості недоліків, і влітку 1960 року Москва дивувалася колоні яскравих "Запорожців", що успішно здолали тисячу кілометрів.

Люди полюбили непримхливого "малого". Це була мрія про "народний автомобіль", що був би дешевим і доступним багатьом громадянам.

Згодом з'явилися нові моделі "Запорожця", пізніше – "Таврії". Та більше не було, мабуть, такого вітчизняного автомобіля, який викликав би таку симпатію людей, став головним персонажем незлого народного фольклору.

У квітні 1998 року виникло спільне з південнокорейцями підприємство "АвтоЗАЗ-ДЕУ".

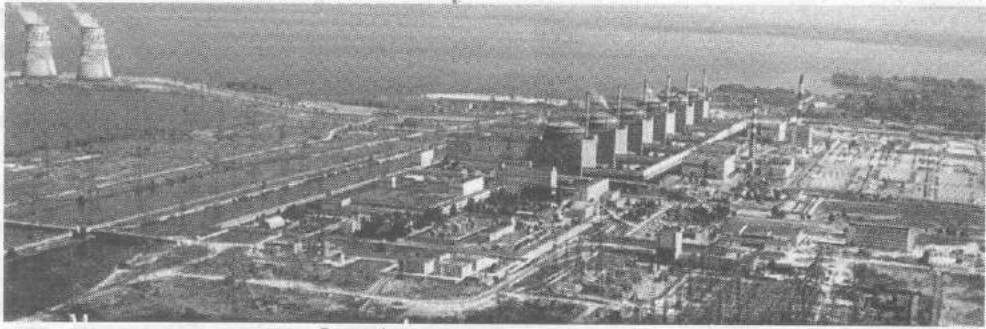
Оновлення виробництва, впровадження сучасних технологій дозволили випускати нові автомобілі: "Таврія-Нова", "Славута", "Ланос", "Нубіра", "Леганза", "Л-1300".

Можливостями автомобілебудівників нашого краю зацікавилися інші великі іноземні компанії. Сьогодні тут зходять з конвеєру популярні автомобілі різних марок, у тому числі – "Шевроле".

А Запоріжжя продовжує залишатися автомобільною столицею України.

3. Край трудівників

Дніпровська ГЕС була першою на Дніпрі. Але після створення цілого каскаду гідроелектростанцій режим Дніпра змінився. Тоді з'явилася можливість розташувати ще одну гідроелектростанцію за греблею Дніпрогесу, біля лівого берега.

Запорізька атомна електростанція

Будівництво Дніпрогесу-2 розпочалося в 1972 році, а остаточно завершилося в травні 1980-го. Будівництво було унікальним: не зупиняючи станцію, поруч звели ще одну, більш потужну.

Наприкінці того ж 1980-го на Дніпрогесі було збудовано унікальний плюз. Тепер великі теплоходи типу річка-море здобули можливість підніматися по Дніпру до Києва.

Крім Дніпрогесу, у нашому краї є ще одне світлоносне місце – *місто Енергодар*. Тут у 1984 році збудовано потужну атомну електростанцію.

До річі, Запорізька область – єдиний регіон на території колишнього СРСР, а може, і у світі, де розташовано відразу 4 потужні електростанції. Це Дніпрогес і Дніпрогес-2, Запорізька теплова і Запорізька атомна станції.

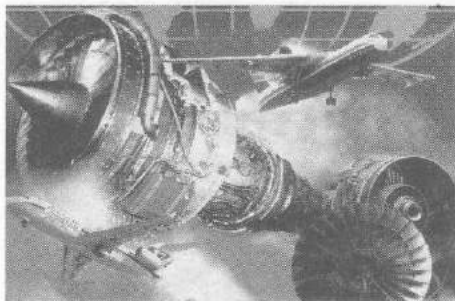
У молодій незалежній Українській державі наш край залишається одним з її основних індустриальних регіонів. Майже 70 років в строю гіганти чорної металургії – “Запоріжсталь” і “Дніпроспецсталь”. До речі, “Дніпро-спецсталь” – єдиний в Україні виробник спеціальних сталей, на які є дуже великий попит у світі.

Незважаючи на непросту економічну ситуацію, “Запоріжсталь” і “Дніпроспецсталь” збільшують випуск продукції, серйозно допомагають розвитку краю.

У цих велетнів української індустрії є унікальні заводи-суміжники: електродний, вогнетривний, феросплавів, метвиробів. У післявоєнний час наш край стає і центром кольорової металургії. Продукцію титано-магнієвого комбінату охрестили металом століття: запорізький титан зробив свій внесок у розвиток космонавтики і ракетобудування.

Герой України В. Сацький,
керівник “Запоріжсталі”

Так виглядає продукція запорізького заводу
“Мотор Січ”

(фото з кн.: Запоріжжя: Реклам.-сувенир. путеводитель)

Бердянський “АЗМОЛ”

(фото з газети “МИГ”)

Славу нашому краю приносить і Запорізький алюмінієвий комбінат. Моторобудівний завод “Мотор Січ” випускає авіадвигуни, у тому числі – до знаменитих “Русланів”.

Запорізькі трансформатори, що зроблені на одному з найбільших у Європі Запорізькому трансформаторному заводі, успішно працюють на електростанціях 50 країн світу. Більше третини своєї продукції продає за кордоном знаменитий Бердянський “АЗМОЛ”. Технічні мастила “АЗМОЛу” можна використовувати і в автомобілях “БМВ”, і в розкішних “Мерседесах”.

Морськими воротами України є Бердянський порт. Важливу роль відіграють промислові підприємства Мелітополя.

Але Запорізький край – це і край хліборобів. Наші землі за умови поливу та доброго догляду можуть дати по 50–70 центнерів зерна з гектара! Для цього треба тільки створити нормальні умови для наших селян. Тоді буде і хліб, буде і пісня.

4. Культура й освіта

У нашому краї є чимало талановитих людей, що дарують людям красу через мистецтво. Найстаріший із театральних колективів Запоріжжя – Український музично-драматичний театр. Він веде відлік своєї історії від утвореного в 1929 році в Києві Театру малих форм. Зовсім недавно зусиллями багатьох людей Запоріжжя головний театр краю отримав повністю оновлене приміщення – справжній палац мистецтва.

Це – не єдиний професіональний театр у Запоріжжі. У старій частині міста знаходиться дитячий обласний театр ляльок. На бульварі Центральному – будинок Театру молоді (ТЮГу), де працюють напрочуд талановиті актори. Наймолодший у Запоріжжі – муніципальний театр-лабораторія “Ві” на острові Хортиця.

Є у нас чимало чудових художніх колективів, що працюють у палацах культури. Це театр авторської пісні й ансамбль бального тан-

цю “Фієста”, театр-кабаре “Олександрівський повіт” і відомий по всій Україні джазовий клуб, народний камерний хор під керівництвом В. Апаріна й ансамбль танцю “Запорожець”. Якщо є бажання – і ти з часом можеш приєднатися до казкового світу мистецтва.

У нас є музеї і художні галереї, бібліотеки і кіно-театри – все, що може задовольнити духовні потреби.

А до послуг школярів є чималий вибір гуртків, секцій центрів дозвілля, станцій юних техніків, станцій юних натуралістів тощо.

І не треба відкладати заняття в них “на потім”. Запорізькі школярі вже зараз здобувають славу своєму місту. Зовсім недавно вся Україна дізналася про “українську зірку третього тисячоріччя”, як писали в газетах, – Олександра Панайотова. Цей 16-річний запорізький учень став володарем Гран-прі престижного Третього Всеукраїнського дитячого фестивалю “Чорноморські ігри”.

Запоріжжя – це край учнів і студентів. В обласному центрі тисячі студентів “гризуть граніт науки” в трьох університетах (ЗНУ, технічному, медичному), академії і 12 різних вузах. Є авторитетні вищі навчальні заклади і в Мелітополі, Бердянську. Недарма на навчання до вузів Запорізької області приїждять молоді люди не тільки з усієї України, а ще й з “близького” та “далекого” зарубіжжя.

5. Спортивна слава Запоріжжя

Наш край дав чимало спортсменів, чия слава досягла усіх куточків Землі.

Один з найвідоміших із них – важкоатлет **Леонід Жаботинський**.

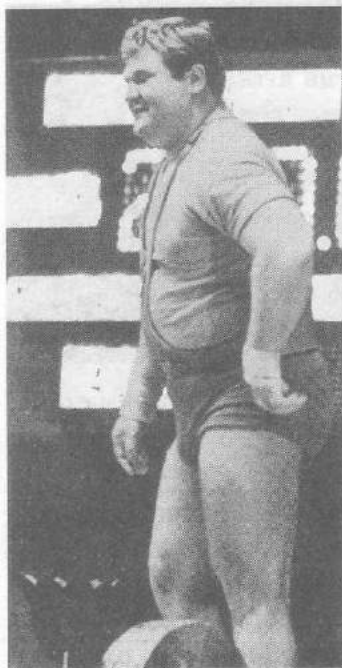
На Олімпіаді в Токіо в найважчій вазі за золоту медаль змагалися два радянські атлети. Це були тодішній чемпіон і світовий рекордсмен Юрій Власов і запорізький богатыр Леонід Жаботинський.

Штангісти мали виконати 3 види вправ – жим, ривок і поштовх. Перша вправа – і Власов встановлює нове світове досягнення – 197,5 кг! Жаботинський піднімає штангу, легшу на 10 кілограмів. У ривку Власов не мав собі рівних, але запорізький атлет скорочує відставання на 5 кілограмів.

І ось остання вправа – поштовх. Жаботинський приборкує 200-кілограмову штангу. А Власов піднімає 210 кілограмів! Все, поразка Жаботинського? Але запорізький спорт-

Оновлений Український музично-драматичний театр
(фото І. Щупака)

Леонід Жаботинський –
сильніша людина планети

смен не здається і замовляє 217,5 кг. Такого ще не було – атлет збільшив вагу штанги відразу на 17,5 кг! До того ж, це вище світового рекорду...

Передостання спроба. Леонід довго готується, з надмірним зусиллям дотягує снаряд до пояса – і більше двох центнерів заліза виривається з його рук.

Щоб остаточно перемогти, Власову у своїй останній спробі треба підняти меншу вагу, яку він уже неодноразово долав на змаганнях. Мабуть, він думав про те, що Жаботинський вже переможений, страшенні 217,5 кг все одно не візьме... І Власов свою штангу не піднімає.

Остання спроба Жаботинського. Він підходить до неприборканої штанги і... легко здимає її над головою! Запорізький спортсмен – олімпійський чемпіон і рекордсмен світу!

Як йому вдалося штовхнути, як пу-шинку, штангу, яку в попередній спробі ледве зміг зрушити з місця? Що, він так приспав пильність Власова? Наступного дня він сказав про це журналісту Ігореві Заседі: "А нехай нас за дурнів не тримають!"

Гордістю нашого краю є триразовий рекордсмен світу зі стрибків у висоту **Володимир Яценко**. Чарівну посмішку цього запорізького хлопця, що вище всіх злітав над жердиною, завжди пам'ятатимуть мільйони вболівальників.

Та хіба мало у нас сьогоднішніх чемпіонів? Досить згадати майстрів водних видів спорту **Дениса Силантьєва** і **Олену Жупіну**, гандболістів **ЗТР** та гандболісток "Мотору", баскетболістів "Козачки-ЗАЛК", футболістів "Металурга" та майстрів футзалу... Всіх просто неможливо перелічити! Для цього треба скласти окремий великий довідник. І не тільки про спортсменів.

Металурги й енергетики, хлібороби і вчителі, артисти та спортсмени – всі чесні трудівники здобувають добру славу нашому краю.

Володимир Яценко – трикратний
рекордсмен світу зі стрибків

ПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Чим унікальна природа Запорізького краю?
2. Що ти знаєш про вчителя П.Ф.Бузука?
3. Чому Запорізький край вважають центром автомобілебудування України?
4. Які найбільші підприємства краю ти знаєш?
5. Назви відомі заклади культури Запорізької області.
6. Про кого з видатних спортсменів нашого краю ти можеш розповісти?

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

1. У чому полягає значення заснування Хортицького товариства охоронців природи?
2. Спробуй виявити фантазію та сказати, що незвичайного буде в розвитку Запорізького краю через 10, 20 років?

ПРАКТИЧНЕ ЗАВДАННЯ

Поруч з тобою живуть цікаві люди, чесні та сумлінні трудівники. Спробуй скласти невеликі розповіді про твоїх земляків. Наведи в них короткі біографічні відомості, історії про їхні досягнення в житті.

За допомогою вчителя ці розповіді можуть скластися в невеликий довідник "Мої земляки".

1. Подорож у машині часу

Ти вже чимало дізнався про наш рідний край у минулому і сьогодні. Може, ти міг би стати чудовим екскурсоводом для гостей твого міста або села?

Треба продумати заздалегідь, про що і як розповідати, щоб це було цікаво. Давай спробуємо провести таку уявну екскурсію на прикладі обласного центру – міста Запоріжжя. Для цього ми можемо скористатися сувенірним путівником з історії культури і сучасного життя міста Запоріжжя, нещодавно виданим фірмою “Тетра-К”.

Отже – уявімо себе в машині часу і перенесімося в повітове місто Олександрівськ. На хронометрі нашої машини – початок ХХ століття. А для того, щоб не заблукати, візьmemo з собою сторінку невеличкого тексту. Це – перелік старих і сучасних назв деяких вулиць Олександрівська – Запоріжжя.

Соборна – проспект Леніна
 Кузнечна – увійшла до проспекту Леніна
 Олександрівська – Дзержинського
 Катерининська – Горького
 Миколаївська – Артема
 1-а Московська – Кірова (від площі Свободи)
 Базарна – Анголенка
 площа Пушкіна – площа Свободи
 Тюремна – Фестивальна
 Покровська – Свердлова
 Благовіщенська – Ілліча
 Троїцька – Чекістів
 Дніпровська – Лепіка
 Пилипівська – Радянська
 Ливарна – Червоногвардійська
 Слобідська – Пролетарська
 Кріпосна – Грязнова
 Басейна – Франка.

А тепер – у путь!

2. Прогулянка старим Олександрівськом

Якщо підлітати до Олександрівська на машині часу (чи іншому літальному апараті), то ще здалека можна побачити гордість міста – п’ятиглавий кафедральний Покровський собор. Він був збудований у рекордно короткі строки.

Вид міста і Покровського собору (фото 1911 року)

У небо тяглася стріла дзвіниці, а благовіст восьми мідних дзвонів було чутно на багато верст довкола.

Це треба запам'ятати

Благовіст – це святковий церковний дзвін.

Природно, що дорога до храму стала головною вулицею Олександрівська. І називалася вона Соборною.

У роки більшовицької влади чудовий собор було знесено, і на його місці з'явився незрозумілий фонтанчик з піонерами... Соборна вулиця теж не могла зберегти свою назву, бо нагадувала людям про Бога. За часів соціалізму були інші боги. Тому, як ти вже знаєш, Соборну перейменували на проспект Леніна. Ця назва залишається й досі.

Соборна вулиця (фото 1911 року)

Соборна вулиця (фото 1908 року)

До речі, *Запоріжжя* радянських часів (а може, й сьогодні) претендувало на світовий рекорд з частоти вживання імені більшовицького вождя.

І справді, проспектом Леніна можна дістатися до Ленінського району міста. Закінчується проспект площею Леніна, де стоїть пам'ятник Леніну. Праворуч – річпорт імені Леніна. Проїжджаючи греблю Дніпрогесу імені Леніна повз водосховище імені Леніна, можна було побачити острів Леніна. А є ще вулиця Ілліча...

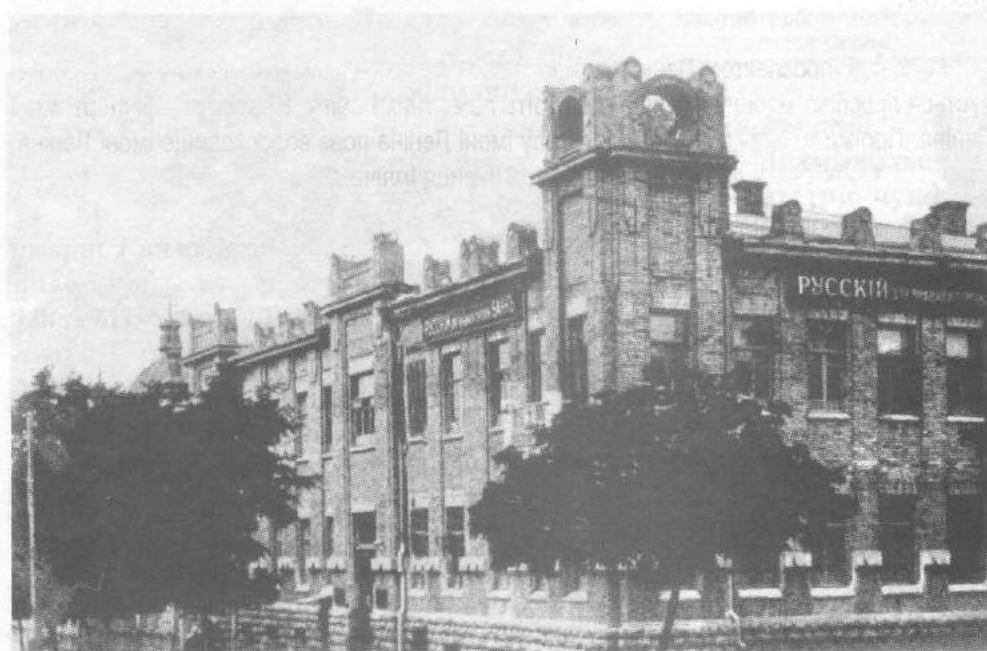
Втім, повернемося до дореволюційного Олександрівська і підемо пішки по Соборній. Обидва боки вулиці прикрашали не схожі один на одного оригінальні дво- і триповерхові кам'яні будинки. На їхніх перших поверхах розміщалися магазини, контори та банки. По центру Соборної тягнувся до вул. Кріпосної тінистий бульвар, де ароматно цвіли навесні акації та липи. Якщо ми дочекаємося вечора, то при світлі газових ліхтарів побачимо весь "цвіт міста". Тут неспішно прогулюються городяни, ведучи розмови про справи і спільних знайомих.

Бульвари, сквери, парки і площі... Чарівний бульварчик тягнеться і по *Дніпровській*. У хрестовині перетину Соборної і Кузнечної росте просторий Платонівський парк, насичений численними павільйонами, де теплої пори року відбувалися вистави сезонного цирку.

Покровський собор (фото 1911 року)

Ще один зелений оазис Олександрівська – міський сад, де вже розваг не полічити: атракціони, виставки, благодійні базари, виступи духового оркестру. Тут – так само весело і цікаво, як і на площі Качельній, що пізніше стала Пушкінською. Велика карусель і гойдалки

Російський для зовнішньої торгівлі Банк (фото 1911 року)

Вид частини міста (фото 1911 року)

рухаються під музику шарманщиків і бродячих музикантів – публіка в захваті!

А з невеликого скверу “Ротонда” доносяться смачні пахощі з лотків, з дверей закусочних і крихітних крамничок.

А може – проїдемося на конях? Тоді повертаємося до Покровського собору і на площі перед ним найmemo візника.

У прольотці, запряженій парою гнідих, їдемо по вулицях, що паралельні Соборній: Олександрівській, Катерининській і Миколаївській.

Будинок на перехресті Кузнечної і Миколаївської стоїть і досі (фото І. Шупака)

Примітною пам'яткою вулиці **Олександрівської** (пам'ятаєш – тепер вул. Дзержинського) був будинок “Російського банку”.

Поряд – респектабельні особняки дворян, заводчиків і купців. Значно скромніший вигляд має фельдшерське училище. А маленький одноповерховий будиночок широко відомого тепер історика і краєзнавця Якова Новицького можна й взагалі не помітити.

На розі Кузнечної та **Миколаївської** (згадай – це зараз роза проспекту Леніна і вул. Артема) стоїть великий будинок. Тут розміщено готель “Великий Московський” і аптечну крамницю на першому поверсі.

Довідка для допитливих

Багато що побачив цей будинок, що був споруджений у 1903 році. Чимало відвідувачів побувало і в трактирі й ресторані на першому поверсі, і в житлових кімнатах на другому. Влітку 1917 року тут розмістився ескадрон Кримського гусарського полку. Того ж року квартирувалася команда військових музикантів.

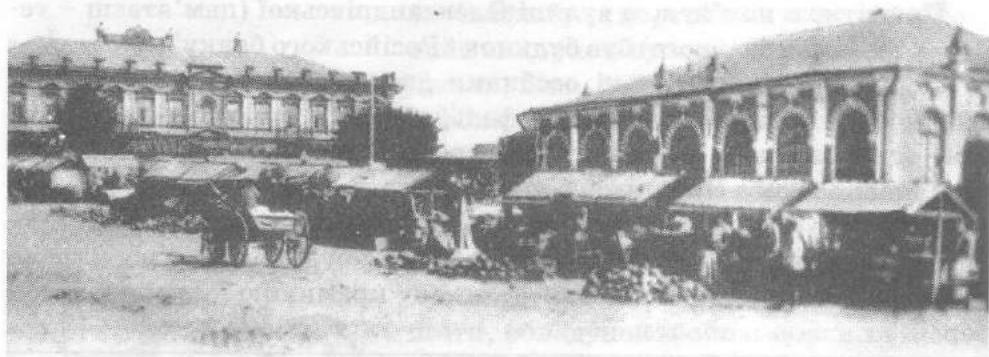
У 1919 році тут жили денікінські офіцери. Аїхніми сусідами були... їхні зятяті вороги – більшовики! Вони влаштували конспіративну явочну квартиру під боком у білогвардійців – противник і подумати про це не міг.

Вночі 14 жовтня 1943 року з боку Південного вокзалу до центру міста йшли радянські танки, що прийняли нерівний бій з фашистами.

Така історія тільки одного будинку. А зараз у ньому живуть люди.

Вулиці Кічкаса (фото 1911 року)

Базарна площа (фото 1908 року)

На Миколаївській вулиці ми бачимо церкву святого Миколи Чудотворця. Кожна вулиця має свої цікаві прикмети.

Недалеко від Соборної працюють кінотеатри “Лотос” і “Чари”. А можна завітати і до театру “Модерн”. Його власник – комерсант М.С. Пулавський – умілий організатор концертів. Він часто радує глядачів зустрічами із заїжджими знаменитостями.

А де ж іде торгівля? Звичайно, на Привозній площі (тепер – Центральний базар). Нескінченний людський потік рухається до неї по вул. Базарній (як забудеш вулицю Анголенка!). По її обидва боки розташувалися торгові ряди: крамниці, склади. Жвава торгівля йде й на самій площі Привозній. А під час п’яти постійних ярмарків тут і яблуку ніде було впасти!

Верхній гостинний ряд (фото 1911 року)

Кузнечна вулиця (фото 1906 року)

Не раджу тільки їхати до сумно відомого передмістя Олександрівська – Карантинки. Тут, на вулиці Хмільній (тепер – вул. Трудова) – розсадник шинків, пивниць і винних погрібців. Не випадкова її сусідня вулиця – Тюремна. Саме тут – могутній острог, один із перших трьох кам'яних будинків Олександрівська.

А ось інші околиці Олександрівська – робітничі селища, де жили ремісники і робітні люди. І вулиці тут мають професійні назви: Кузнечна, Ливарна, Цегляна, Столярна, Мідна, Фабрична, Збройова. Місцеві мешканці багато що вміють робити своїми руками.

Ось майже і весь старий Олександрівськ. Чи сподобалась подорож на “машині часу”? Пора повертатися!

3. Назад, у двадцять перше століття

“Машина часу” в рідному місті – це чудова річ. Шкода, що вона лише уявна. Хоча...

Кожен з нас неодноразово дивився на “живі картинки” минулого. Саме так – “живі картинки” – називали колись кіно.

Кіно та його розвиток пов'язані з нашим краєм. Один із засновників світового документального кіно, Дзига Вертов (Денис Кауфман) свій сенсаційний експеримент здійснив у Запоріжжі. У нашому місті він зняв документальний фільм, де вперше в історії кіно був зроблений синхронний звукопис живого голосу без заздалегідь заготовленого тексту.

Документальне кіно – ось “вікно у минуле”, справжня “машина часу”! В усьому світі відоме ім’я великого кінорежисера Олександра Довженка. А його знаменитий фільм “Іван” починається з дивовижної панорами Дніпра в наших місцях.

Але кращою візитною “кінокарткою” Запоріжжя стала чарівна лірична комедія “Весна на Зарічній вулиці”. Цей фільм був поставлений у 1956 році чудовим режисером Марленом Хуцієвим у співавторстві з Феліксом Миронером.

Так, з кіно все зрозуміло. А що ще дозволить нам доторкнутися до історії рідного міста чи села? Є ще старі фотокартки, листівки, газети, марки. Але про це все – вже на останньому уроці.

ПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Які нові і старі назви вулиць Олександрівська-Запоріжжя ти запам’ятав?
2. Що ти знаєш про християнські церкви в Олександрівську?
3. Як і чому називалася головна вулиця в Олександрівську?
4. Де був торговельний центр міста?
5. Чим відома Карантинка?
6. Назви “робочі вулиці” Олександрівська.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

1. Що таке благовіст?
2. Підрахуй, скільки разів зустрічається в назвах вулиць, площ твого міста, села імена більшовицьких вождів. Як ти гадаєш, чому за радянських часів ці назви були такими численними?

ПРАКТИЧНЕ ЗАВДАННЯ

1. Спробуй дізнатися, які назви носили вулиці твого міста, села раніше, до теперішніх часів. Склади невеличку таблицю, подібну до наведеної в цьому параграфі.
2. Спробуй скласти текст невеличкої екскурсії вулицями твого міста, села.

Любіть Батьківщину. Заключне слово

Ось і настав останній урок курсу “Історія рідного краю”. Ти вже довідався, яка в нашому краї цікава історія, своєрідні легенди, які талановиті та працьовиті люди тут жили і живуть сьогодні.

Можливо, тепер ти більш уважно будеш дивитися навколо себе. Бо поруч з тобою – не просто будинки та хати, проспекти та провулки, а *жива історія*.

Багато слідів цієї історії вже стерлося в часі. Тим ретельніше треба зберігати те, що залишилося.

Гортаємо старі фотокартки. Ось – відомий “будинок Ліщинського”. Ти вже знаєш, що у кожного будинку є своя історія, а інколи – своя таємниця. Одна з таємниць цього будинку – історія того, як великий артист радянського джазу, герой “*Веселых ребят*” Леонід Утьосов познайомився тут зі своєю майбутньою дружиною.

Ми згадували про Народний Дім, який відвідували знамениті діячі культури, політики (дивись фото на сторінці 71). Ця будова залишилася, але вигляд її на сьогоднішній день незадовільний. Історична пам’ятка чекає на реконструкцію.

М. Олександрівськ. Будинок Ліщинського (фото 1911 року)

Запоріжжя. Колишній будинок Ліщинського сьогодні (фото І. Шукака)

Запоріжжя. Будова колишнього Народного Дому сьогодні (фото І. Шукака)

А ось – будова Олександрівської міської управи. Її інспектори віддали закладами освіти, охорони здоров'я, займалися багатьма іншими міськими справами.

М. Олександрівськ. Земська управа (фото 1910 року)

Символічно, що зараз у цьому будинку – **обласний краєзнавчий музей**. До речі, раджу познайомитися з його дуже цікавими експозиціями.

Запоріжжя. Колишня Земська управа – теперішній обласний краєзнавчий музей
(фото І. Шулака)

Ось так перетинаються минуле і сьогодення. Ти можеш співставляти старі і сучасні фотокартки, збирати листівки, марки, статті з газет і журналів про твоє рідне село чи місто. І ти зрозумієш, що історія пов'язана безпосередньо з тобою.

Крім того, твій архів (тобто зібрання документів, фотографій тощо) може стати цінним свідченням сьогодення, яке стане історією в майбутньому. Ти ж знаєш, як цікаво зараз перебирати папери твого родинного архіву.

Але чи завжди історія рідного села, містечка є такою ж цікавою, як і у великого міста?

Багатою є історія будь-якого міста чи села. Бо тут жили і живуть люди. Тут жили твої батьки і діди, а якщо вони приїхали з інших країв – то батьки і діди твоїх друзів, сусідів. Маленькі вулички і просторі проспекти, невеликі ферми і велетенські заводи, рідна хата і рідна школа – це наша з тобою *Батьківщина*. Вивчай її історію, і ти станеш гідним громадянином України.

А почати вивчення історії можна з історії твоїх батьків, рідних. Не випадково від слова “батько” й походить слово “батьківщина”.

ПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

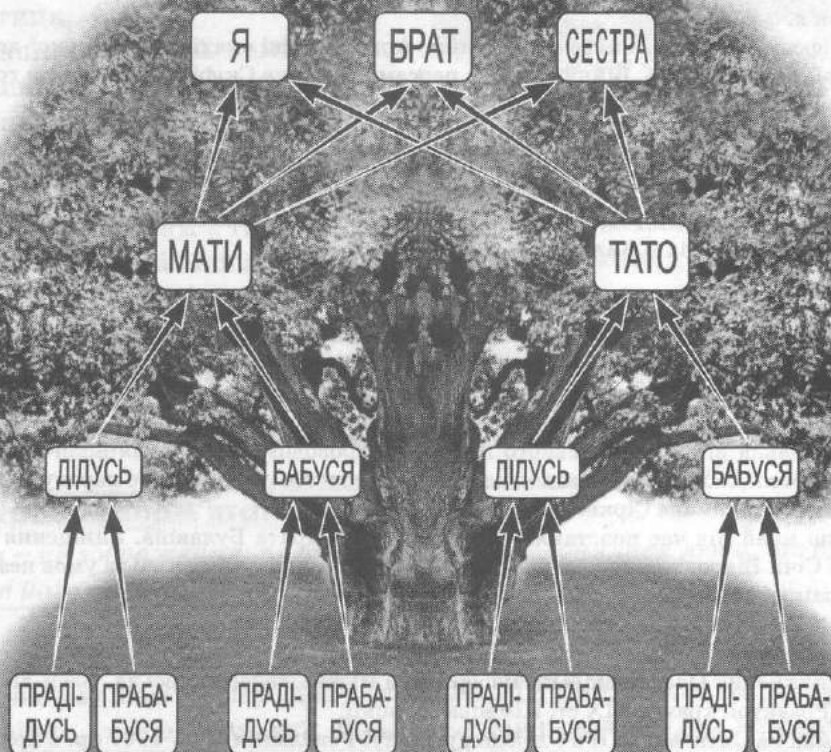
1. Чому треба вивчати історію рідного краю?
2. Чи завжди історія невеликих сіл, містечок варта того, щоб її вивчали?
3. Які моменти історії Олександрівська-Запоріжжя чи іншого міста, села справили на тебе найбільше враження?

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

1. Що означає народна приказка “Івани Безрідні”?
2. Які документи входять до сімейного архіву?
3. Якщо ти почнеш збирати матеріали з історії твого міста, села – як ти вважаєш, чим вони можуть бути корисними через 30, 50 років?

ПРАКТИЧНЕ ЗАВДАННЯ

Спробуй скласти генеалогічне древо своєї родини за схемою:

Напиши під кожним іменем своїх батьків, дідів і прадідів місце їхнього народження, заняття. Чи можеш ти продовжити це генеалогічне древо далі в минуле?